

Gordana Stojaković

RODNA PERSPEKTIVA U NOVINAMA
ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA
(1945-1953)

Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova
Bulevar Mihajla Pupina 6, Novi Sad
www.ravnopravnost.org.rs
zavod.ravnopravnost@gmail.com

Za izdavača: Vesna Šijački

Recenzentkinja: prof. dr Svenka Savić
Lektura: Lidija Dmitrijev

Dizajn korica i priprema za štampu: Mirjana Isakov

Tiraž: 360 primeraka

Štampa: Futura, Petrovaradin

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

305 - 055 . 2
342 . 726 - 055 . 2 (497 . 1) "1945 / 1953 "

СТОЈАКОВИЋ, Гордана

Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena
: (1945 - 1953) / Gordana Stojaković. - Novi Sad : Zavod za
ravnopravnost polova, 2012 (Petrovaradin : Futura) . - 362
str. : ilustr. ; 25 cm

Tiraž 360 .

ISBN 978-86-86259-15-8

а) Родна равноправност б) Жене - Положај - Југославија -
1945 - 1953

COBISS.SR - ID 275784967

Gordana Stojaković

**Rodna perspektiva u novinama
Antifašističkog fronta žena
(1945-1953)**

Zavod za ravnopravnost polova

Novi Sad
2013

Reč autorke

Tekst koji je pred čitaocima deo je doktorskog rada „Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena u periodu 1945 -1953. godine“ odbranjenog u avgustu 2011. na Centru za rodne studije Asocijacije centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije, Univerziteta u Novom Sadu, pred komisijom u sastavu: prof. emerita Svenka Savić, prof. dr Slobodanka Markov, prof. dr Biljana Šimunović i mentorka prof. dr Vera Vasić. Tekst disertacije sam izmenila u skladu sa primedbama i sugestijama članica komisije, a nadam se da sam to uradila u meri i na način koji je u skladu sa intencijama uvaženih profesorki.

Moja istraživanja o AFŽ-u traju od 2005., a realizovana su zahvaljujući Ženskim studijama i istraživanjima (Novi Sad), Rekonstrukcija ženskom fondu (Beograd), Centru za podršku ženama (Kikinda) i Ženama u crnom (Beograd). Rezultate istraživanja o AFŽ-u, koji su temelj na kome stoji istraživanje o AFŽ štampi, objavila sam u CD izdanju *AFŽ Vojvodine 1942-1953* (Novi Sad 2007), a skraćenu verziju kao posebno poglavje u knjizi *Partizanke, žene u Narodnooslobodilačkoj borbi* (2011). U ovom radu ponovila sam najznačajnije pokazatelje koji dokumentuju ciljeve i rezultate rada AFŽ-a i osnovne podatke o pravnom položaju žena u socijalističkoj Jugoslaviji. Domete novog položaja žena u svakodnevnom životu, ostvarenog tokom AFŽ perioda, opisala sam prenevši deo optimizma i poleta koji je bio rezultat nuda položenih u izgradnju pravednijeg društva.

Pred čitaocima internet izdanja knjige su sledeća poglavlja: *Štampa Antifašističkog fronta žena, Antifašistički front žena i položaj žena 1945-1953, Cilj i metode istraživanja, Izbor i odlike korpusa, Parametri za kritičku analizu, Rezultati analize, Zaključak: rodna perspektiva štampe Antifašističkog fronta žena u Vojvodini i politika preobražaja uloge žena u socijalizmu (1945-1953) i Izvori i literatura.*

Zahvaljujem emeriti - prof. dr Svenki Savić, prof. dr Veri Vasić, Rekonstrukcija ženskom fondu (Beograd), Centru za podršku ženama (Kikinda) i Ženama u crnom (Beograd) na podršci koju su mi pružali tokom doktorskih studija i izrade ovog rada. Zahvaljujem Pokrajinskom Zavodu za ravnopravnost polova što je kao izdavač omogućio da ovaj rad dođe do čitalaca.

Zahvaljujem Lidiji Dmitrijević, Idi Sabo, Mirjani Isakov, Ivani Bolf-Labudović, Ljiljani Madžar, Oliveri Dobrivojević, Jasni Šcuric, Mariji Srđić, Ankici Dragin, Valeriji Fazekaš, Andrei Knezy, Mariji Dutini, Elizabeti Stanić Vojnić-Hajduk, Veroniki Mitro, Vesni Šijački, Katarini Krajnović, Agneš Kartag-Odri i Jovanki Zlatković, Milošu Uroševiću i Nenadu Markovljevu za pažnju i podršku koju su mi pružili verujući da ne postoje zakasneli akademski radovi.

Ovaj rad posvećujem roditeljima, Sofiji i Pavlu Stojaković.

SADRŽAJ

Reč autorke	5
SADRŽAJ	7
Skraćenice	
Osa vremena: odabrani događaji (1941-1953)	
1. 0. PRISTUP PROBLEMU	
2.0. O ŽENSKOJ ŠTAMPI U VOJVODINI OD KRAJA 19. VEKA DO POČETKA II SVETSKOG RATA	
2.1. Period do 1914.	
2.2. Period između dva svetska rata	
3.0. UVOD	37
3.1. Štampa Antifašističkog fronta žena	37
3.2. Antifašistički front žena i pravni položaj žena 1945-1953.	41
3.3. Cilj i metode istraživanja	49
3.4. Izbor i odlike korpusa	54
3.5. Parametri za kritičku analizu	58
3.5.1. Društveni kontekst	58
3.5.2. Dominantne uloge namenjene ženama ili između udarništva i dvostrukе opterećenosti	66
3.5.3. Dominantne teme: opismenjavanje i „kulturno uzdizanje žena“	70
3.5.4. Dominantne teme: ulazak u privredu sa posebnim akcentom na zadrugarstvo i zadrugarke	74
3.5.5. Dominantne teme: ekonomija nege i brige	76
3.5.6. Dominantne teme : Dan žena - prilog za istoriju obeležavanja 8. marta	82
4. 0 ANALIZA TEKSTOVA	
4.1. Analiza tekstova u Glasu žena u odnosu na društveni kontekst	
4.1.1. Analiza političkih tekstova u Glasu žena	
4.1.2. Analiza priloga iz kulture, književnosti NOB -a i književnosti u Glasu žena	
4.1.3. Analiza tekstova: pravna zaštita žena, medicina, pedagogija i poljoprivreda u Glasu žena	
4.1.4. Analiza izveštaja, reportaža i vesti u Glasu žena	
4.2. Analiza odabranih tekstova u Zori	
4.3. Analiza tekstova o 8. mарту u Slobodnoj Vojvodini, Zori, Glasu žena i Ženi danas	

- 4.4. Analiza tekstova prema dominantnim ulogama žena
 4.4.1. *Analiza vizuelnih sadržaja Glasa žena prema dominantnim ulogama žena*
 4.4.2. *Analiza vizuelnih sadržaja Zore prema dominantnim ulogama žena*
 4.4.3 *Analiza vizuelnih sadržaja o 8. martu u Ženi danas i Slobodnoj Vojvodini*
 4.4.4. *Analiza tekstova u Glasu žena u odnosu na autorstvo*
 4.4.5. *Analiza tekstova u Zori u odnosu na autorstvo*
- 4.5. Analiza tekstova prema dominantnim temama : opismenjavanje i „kulturno uzdizanje žena“
 4.5.1. *Glas žena*
 4.5.2. *Zora*
- 4.6. Analiza tekstova prema dominantnim temama: ulazak u privredu sa posebnim akcentom na zadrugarstvo i zadrugarke
 4.6.1. *Glas žena*
 4.6.2. *Zora*
- 4.7. Analiza tekstova prema dominantnim temama: ekonomija nege i brige
 4.7.1 *Glas žena*
 4.7.2. *Zora*
- 4.8. Analiza tekstova prema dominantnim temama: Dan žena
 4.8.1. *1946 -1949.*
 4.8.2. *1950-1953.*

5. 0	RESULTATI ANALIZE	154
5.1.	Rodna perspektiva Glasa žena	154
5.2.	Rodna perspektiva Zore	160
5.3.	Rezultati kritičke analize tekstova u odabranim AFŽ mesečnicima i Slobodnoj Vojvodini	164
5.3.1.	<i>Glas žena i Zora</i>	164
5.3.2.	<i>Dan žena – 8. mart u ogledalu AFŽ štampe i Slobodne Vojvodine (1946-1953)</i>	168
6. 0.	ZAKLJUČAK: RODNA PERSPEKTIVA ŠTAMPE ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA U VOJVODINI I POLITIKA PREOBRAŽAJA ULOGE ŽENA U SOCIJALIZMU (1945-1953)	171
7.0.	IZVORI I LITERATURA	178
	Izvori:	178
	Literatura:	179
	Citirani nepotpisani tekstovi	186
8.0.	PRILOZI	
	Prilog I: Biografski rečnik	
	Prilog II	

Tabelarni prikaz sadržaja listova <i>Ženski pokret i Žena danas</i>	
Sadržaj <i>Ženskog pokreta</i>	
Sadržaj lista <i>Žena danas</i>	
Prilog III	
Tabelarni prikaz sadržaja <i>Glasa žena</i>	
Prilog IV	
Tabelarni prikaz sadržaja <i>Zore</i>	
Prilog V	
Tabelarni prikaz analiziranih sadržaja <i>Žene danas i Slobodne Vojvodine</i>	
Prilog VI	
Tabelarni prikazi kvantitativne analize sadržaja <i>Glasa žena i Zore</i>	
4.1.1. Analiza političkih tekstova u <i>Glasu žena</i>	
4.1.2 Analiza izveštaja, reportaža i vesti u <i>Glasu žena</i>	
4.1.3 Analiza priloga iz kulture, književnosti NOB-a i književnosti u <i>Glasu žena</i>	
4.1.4 Analiza priloga: pravna zaštita žena, medicina, pedagogija i poljoprivreda u <i>Glasu žena</i>	
4.4.4. Analiza tekstova u <i>Glasa žena</i> u odnosu na autorstvo	
4.4.4. A. Članice redakcije, saradnice i dopisnice sa više objavljenih tekstova u <i>Glasu žena</i>	
4.4.4. B. Autorke koje su imale jedan objavljen tekst u <i>Glasu žena</i>	
4.2. Analiza odabralih tekstova u mesečniku <i>Zora</i>	
4.4.5. Analiza tekstova objavljenih u <i>Zori</i> u odnosu na autorstvo	
4.4.5 A.Tekstovi urednica urednica, saradnica i dopisnica <i>Zore</i>	
O autorki	355
O izdavaču	356
Recenzija	357

3.0. UVOD

3.1. Štampa Antifašističkog fronta žena

Socijalistička ideologija emancipaciju žena nije posmatrala van sistema radništva (radničke klase) zato se mera ženske emancipacije, pre svega, određivala u odnosu na prava iz oblasti rada. Da bih razumela ideološku matricu ženskog pitanja u komunizmu (socijalizmu) oslanjala sam se na radove Aleksandre Kolontaj u kojima autorka govori o stvaranju nove porodice i ulozi žene u njoj kao i o odnosima među polovima u kontekstu klasne borbe. Iz radova Aleksandre Kolontaj¹, ali i Šejle Robotam (Robotham 1983: 83-109) jasno je da je teorijska rasprava u vezi sa konceptom emancipacije žena (promena u proizvodnim odnosima, reorganizacija porodice, uključivanje žena u privrednu, oslobođanje od kućnog rada, zaštita majke i deteta, oslobođanje ženske seksualnosti kao deo emancipacije žena) imala svoju primenu u iskustvu razvoja socijalizma u Jugoslaviji. Tako je iskustvo 'Ženotdel-a'² delom primenjeno u radu AFŽ -a jer je to bila ideološka i iskustvena platforma za osnivanje i razvoj ženskih organizacija koje nisu samo imale zadatku da edukuju žene već i da im omoguće političko delovanje..

Ideološki plan je u socijalističkoj Jugoslaviji u periodu 1945-1953. bio prenošen putem štampanih medija u kome je ulogu prenošenja poruka ženama imala AFŽ štampa. U periodu 1942-1944, i pored vrlo teških uslova, na prostoru Jugoslavije gde je postojao Narodnooslobodilački pokret, povremeno je štampano trideset listova (Subotin 1962: 136-141) namenjenih ženama, a u okviru AFŽ-a i KPJ: *Antifašistkinja* (Kordun), *Antifašistkinja* (AFŽ Bjelovar), *Antifašistkinja* (IO³ AFŽ Prokuplje), *Banovka* (OO⁴ AFŽ Banije), *Borbena Slovenka* (Slovenska protifašistična ženska sveza za Štajersko), *Vojvođanka u borbi* (AFŽ Vojvodine), *Goranka* (AFŽ Gorski Kotar), *Dalmatinika u borbi* (AFŽ Dalmacije), *La donna Istriana* (AFŽ Istre), *Žena u borbi* (AFŽ Hrvatske), *Žena danas* (AFŽ Jugoslavije), *Žena zbijega* (AFŽ zbijega Jugoslavije), *Žena Korčule* (putujuće novine), *Žena kroz borbu* (AFŽ OK KPJ za istočnu Bosnu), *Žena na putu slobode* (OK KPJ za Hercegovinu), *Žena u borbi* (AFŽ za Liku), *Istranka* (AFŽ Istre), *Lička žena u borbi* (OO AFŽ Lika), *Makedonka* (AFŽ Makedonije), *Našim ženama* (Protivfašistična ženska zveza), *Nova žena* (AFŽ Majevice i Semberije), *Nova žena* (AFŽ Sandžak), *Nova žena* (AFŽ Bosne i Hercegovine), *Riječ žene* (OO AFŽ Kalovca), *Rodoljupka* (AFŽ Gorski Kotar), *Slovenka* (Slovenska protifašistična ženska zveza za Primor-

¹ Tekstovi Aleksandre Kolontaj se mogu naći na <http://www.marxists.org/archive/kollonta/index.htm>

² 'Ženotdel' je formiran 1919. u sovjetskoj Rusiji kao Odeljenje radnika i žena sa sela pri Komunističkoj partiji. Kao i AFŽ u početku je okupljao žene za antifašističku borbu a kasnije je 'Ženotdel' postao mesto i sredstvo za edukaciju žena i njihovo političko delovanje.

³ Inicijativni odbor.

⁴ Okružni odbor.

sko), *Slovenka pod Karavankama* (Slovenska protifašistična ženska zveza za Gorjenjsko in Koroško), *Front slobode* (AFŽ za istoču Bosnu), *Hercegovka* (AFŽ za Hercegovinu), *Hercegovka* (OO AFŽ za Hercegovinu).

Posle oslobođenja, u Jugoslaviji je formirana jasna i čvrsta struktura AFŽ-a na lokalnom, regionalnom, pokrajinskom i saveznom nivou tako da su se listovi, čiji je izdavač AFŽ, štampali u republičkim centrima i Vojvodini. Cilj je bio da se ženama prenesu političke poruke vodeći računa o kulturološkim razlikama i specifičnostima koje je svaka republika socijalističke Jugoslavije imala. Tako su štampani sledeći listovi: *Žena danas* (AFŽ Jugoslavije Beograd, 1943-1981), *Glas žena Srbije* (AFŽ Srbije Beograd, 1945-1946), *Zora* (AFŽ Srbije Beograd, 1945-1961), *Žena u borbi* (Antifašistička fronta žena u Hrvatskoj Zagreb, 1946-1953), *Napredna žena*⁵, *Makedonka* sa dodacima na turskom i albanskom jeziku (Antifašističkiot front na ženite od Makedonija Skopje, 1948), *Naša žena* (AFŽ Slovenije Ljubljana, 1949-1977), *Radnica* (CO jedinstvenih sindikata Jugoslavije i AFŽ Jugoslavije, 1948-1950), *Kmečka žena* (glasilo Ženske kmečke zveze, Maribor i Ljubljana, 1937-1940), *Naša žena* (AFŽ Crne Gore Cetinje, 1947-1978), *Nova žena* (AFŽ Bosne i Hercegovine Sarajevo, 1944-1971). Pokrajinski odbor AFŽ Vojvodine imao je sledeće listove: *Glas žena* (Novi Sad, 1948-1950) *Dolgozó Nő*⁶ (Vajdasági Dolgozó Nő, Újvidek, 1946-1951) i *Femeia nouă* (Vršac, 1950-1953).

Pored lista *Žena danas*, glasila AFŽ-a Jugoslavije u Vojvodini su se mogli čitati i sledeći listovi:

- *Vojvođanka u borbi* (Srem, 1944), organ AFŽ Vojvodine. Urednica lista je bila Srbslava Kovačević-Marija. List je izlazio u veoma teškim uslovima a umnožavan je na starim šapirografima u malim tiražima.
- *Zora* (Beograd, 1945-1961), glasilo AFŽ-a Srbije. Prvi broj je objavljen 1945. u Beogradu. Odgovorne urednice su bile: Nada Bogdanović, Nevenka Vujić a kasnije i Milka Perišić. List je prestao da izlazi kad je Savez ženskih društava prestao da postoji. List je izlazio mesečno.
- *Glas žena* (Novi Sad, 1948-1950) je bio list Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine na srpskom jeziku. Glavna urednica je bila Kristina Babin.
- *Dolgozó Nő* (Vajdasági Dolgozó Nő, Újvidek, 1946-1951) bio je list Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine na mađarskom jeziku. Glavna urednica lista je bila Gizela Sabo, a kasnije i Kizur Eta. Izlazio je mesečno.
- *Femeia nouă* (Vršac, 1950-1953) je takođe bio list Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine. Cilj ovog lista je bio "uzdizanje kulturnog nivoa rumunskih žena, naročito žena koje žive u selima naseljenim rumun-

⁵ U bazi podataka Biblioteke Matice srpske Novi Sad i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu nisam našla podatke o listu koji je naveden u članku Lidije Subotin.

⁶ *Radna žena*; *Radna žena Vojvodine*

skom manjinom" (*Glas žena* 11. (1950): 16). Urednica je bila Marija Todor, a kasnije i Florika Štefan. Izlazio je mesečno.

U posmatranom periodu pored štampe deo sistema prenošenja poruka i kreiranja identiteta, kulturnih vrednosti i društvenih odnosa (Isanović 2007) bili su čitalački časovi i analfabetiski tečajevi. Ovi dodaci štampanih medija činili su uobičajen i obavezan sistem koji se primenjivao zbog velikog broja nepismenih, naročito među ženama. Čitalački časovi su bili model ideološke edukacije žena i muškaraca svih starosnih dobi iz sela i gradova. U selima su se održavali pretežno zimi, a u gradovima tokom čitave godine. Organizacije AFŽ-a su imale zadatak da okupe žene u selima i gradovima i organizuju što više čitalačkih grupa, analfabetiskih tečajeva i kurseva. Ovaj edukativno-ideološki sistem temeljio se na potrebi da se prevaziđe viševekovno nasleđe nejednakosti žena i da se u direktnom kontaktu koji se dešavao u posebno oformljenim grupama žena, poruke jasno i nedvosmisleno prenesu što većem broju žena.

To je bilo vreme AFŽ štampe. *Žena danas* (Beograd) je štampana u tiražu od 30.000 primeraka, *Zora* (Beograd) u 50.000 primeraka, a u Vojvodini su štampana navedena tri AFŽ lista što je prelazilo tiraž od 100.000 primeraka. Paradoksalno je da u vreme kada je veliki deo žena u Vojvodini nepismen ili tek opismenjen postoji takav obim angažovanih listova. U tekstu „U borbu za likvidaciju nepismenosti“ (Arsenijević 1948: 4) navedeno je da je u Vojvodini krajem 1948. bilo „11.203 nepismenih žena, a broj polupismenih je daleko veći⁷. Radilo se o političkom prioritetu jer je bilo potrebno okupiti žene i aktivirati ih na planu izgradnje i obnove zemlje i uključenju u politički život pa je sasvim razumljivo što je AFŽ stampa korišćena kao najznačajniji kanal prenošenja poruka i kreiranja uloga namenjenih ženama.

Da bih istražila koje poruke su prenošene, sa kojim ciljem, ko ih je prenosio i kako su se one realizovale u svakodnevnom životu analizirala sam sve brojeve *Glasa žena* (1948–1950), a kao usporedbu i sve brojeve *Zore* (1945–1953⁸). U ovom radu koristila sam rezultate istraživanja o AFŽ-u Vojvodine (1945–1953) organizacije koja je imala ključnu ulogu u projektu emancipacije žena u prvim godinama stvaranja socijalističke Jugoslavije (Stojaković 2007). Analizu sam organičila na navedene listove koji su štampani na srpskom jeziku, ali sam uporedno koristila svedočenje Gizele Sabo (Szabó Gizella) urednice *Dolgozó Nő* (*Vajdasági Dolgozó Nő*) (Stojaković 2007).

Kvantitativna i kvalitativna analiza objavljenih tekstova, svih naslovnica i zadnjih strana lista trebala je da pokaže kako su se rodni identiteti i uverenja konstituisali kroz medije u periodu 1945–1953.

Analiza predstave o ženama u AFŽ štampi podrazumevala je poseban osvrt na tekstove koji su objavljeni povodom 8. marta. Međunarodni dan žena je u istorijskom pamćenju generacija žena praznik koji je menjao značenja i pojavnne

⁷ U Vojvodini je 1948. bilo 400.000 žena (Krdžalić 1948: 1).

⁸ *Zora* nije štampana u periodu od aprila 1952. do decembra 1952 zbog finansijskih problema.

oblike manifestovanja u zavisnosti od ideloški dominantne uloge namenjene ženama u društvu. Tekstovi koji su se u AFŽ stampi objavljivali povodom praznika brojnošću pokazuju da je sam praznik bio čvorište gde su se sticale ideološki kreirane poruke-referati i politički tekstovi (kako i šta treba) i vesti, izveštaji i reportaže koji pokazuju realni život žena (kako jeste). U ovom radu sam u sažetoj formi predstavila rezultate rodne analize AFŽ štampe koju sam tokom 2009. uradila u okviru projekta „Međunarodni dan žena – 8. mart“ kojim je rukovodila prof. dr Svenka Savić.

Očekivala sam da rezultati istraživanja potvrde osnovnu pretpostavku da je rodna perspektiva u analizi tekstova AFŽ štampe u Vojvodini u periodu 1945-1953. do sada bila zapostavljena. Ona otkriva vrednosti AFŽ-a: istorijske, rodne, političke, kulturološke i ekonomске i stavlja savremeni feministički pokret u jedan novi kontekst: istorijsko pamćenje je preduslov za kreiranje strategija društvenih promena u sadašnjem trenutku.

Glas žena mart (1949): naslovna

3.2. Antifašistički front žena i pravni položaj žena 1945-1953.

AFŽ Jugoslavije osnovan je u toku Narodnooslobodilačke borbe (NOB) sa ciljem da okupi žene u borbi protiv fašista pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). AFŽ Jugoslavije osnovan je u decembru 1942. u Bosanskom Petrovcu, mada je i pre tog datuma bilo ženskih organizacija različitog naziva, koje su bile uključene u antifašistički otpor sa istim zadacima i načinom rada. Već je tokom NOB-a bilo jasno da je borba protiv fašizma podrazumevala i borbu za pravednije društvo u kome će žene imati aktivnu ulogu u društvu. Radilo se o ideoološkoj i političkoj platformi KPJ o ravnopravnosti žena i muškaraca u svim segmentima života i rada.

Tokom rata, 1942-1945. osnovni zadaci AFŽ-a su bili vezani za borbu protiv fašizma. Članice AFŽ-a su (često i istovremeno) bile učesnice NOB-a s puškom u ruci, ilegalke, kurirke, lekarke, bolničarke i članice narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenim teritorijama. Srbislava Kovačević-Marija⁹ je o tim danima, mnogo godina kasnije, zapisala da je u selima Srema, koji je bio žarište antifašističkog otpora u Vojvodini, KPJ organizovala rad sa ženama i formirala prve grupe žena sa ciljem da se pomognu partizanski odredi i ilegalci (Kovačević 1984: 93-127). Do 1943. u Sremu je formirana mreža organizacija AFŽ-a koju su činili "9 sreskih odbora sa 16.843 članice" (Sabo 1984: 28), a već krajem 1943. formiran je Inicijativni odbor AFŽ-a za Vojvodinu. Mesni i okružni odbori u Bačkoj i Banatu formirali su se na oslobođenim teritorijama nešto kasnije - od jeseni 1944.

Stvaranje mreže organizacija AFŽ-a kroz masovno organizovanje žena najviše u seoskim sredinama bio je proces koji se kretao „neispitanim putevima“ (Kovačević 1943). Žene su i tim teškim, ratnim danima često bile odlučujuća snaga NOB-a kao partizanke, bolničarke, kurirke, ilegalke, organizatorke svakodnevnog života na oslobođenim teritorijama (gde su muškarci bili u logorima, partizanima ili ubijeni). Istovremeno njihov ulazak u javni prostor nije bio posledica poverenja, već dramatičnih prilika u Sremu (i Vojvodini) zbog fašističke represije nad stanovništvom. Zato ne čudi što su se tokom 1944. pojavila pitanja treba li još da postoji Antifašistički front žena (Mitrović 1944: 6-8) kao pitanje mere delovanja žena u javnoj sferi ili preciznije, kontrole organizovanog rada žena. O tim iskušenjima u vezi sa pravima žena, ali i sa potrebom da postoji jedna posebna organizacija žena Mitra Mitrović je zapisala: „Kome bude trebalo da i tačno zabeleži datum kad su to žene Jugoslavije stekle jednakaka politička i građanska prava, može slobodno staviti: 29. novembra 1943. godine, na dan kada su donesene Odluke AVNOJ-a... tako je za žene Jugoslavije jednom zauvek skinuto s dnevног reda pitanje njihove ravnopravnosti. Žene su u socijalističkoj Jugoslaviji izborile pravo da 'ravnopravno učestvuju u životu svog naroda... i pre nego što je napisan ikakav zakon' ... to pravo je postalo svakodnevni život i praksa...“

---

⁹ Biografski podaci o liderkama AFŽ-a i KPJ dati su u Prilogu I.

(Mitrović 1944:6). U isto vreme Mitra Mitrović se zalagala za postojanje AFŽ-a sa obrazloženjem da to nije organizacija koja se „isključivo bavi pitanjem žena, već (je to) pokret koji je okupio žene u borbi čitavog naroda protiv okupatora“ (Isto, 7). Ceneći da žene polaze iz izrazito podređene pozicije u društvu Mitra Mitrović je smatrala da će se najširi sloj žena, zahvaljujući AFŽ-u, lakše i efikasnije uključiti u javni i politički život jer se žene „još uvek lakše okupljaju preko svog, da kažemo ‘ženskog’ pokreta“ (Isto, 7). One su se i na potpuno poseban način vezivale za svoju organizaciju koja sada postaje „njihov krov nad glavom“ (Isto, 7). U takvim uslovima, ali i zbog zasluga koje je AFŽ imao u NOB-u, i koje nisu bile sporne, Mitra Mitrović je smatrala da je AFŽ potrebna forma organizovanja žena. Iskustvo žena u okviru AFŽ-a oslanjalo se i nastavljalo na iskustvo organizovanja žena u radničko-komunističkim organizacijama¹⁰ ali i iskustvo ženskih građanskih¹¹ i feminističkih organizacija u Srbiji i Vojvodini, koje su pored političkih zahteva, tradicionalno humanitarnih programa i akcija imale i programe edukacije žena. Mnoge od tema pokrenutih u tim, građanskim i feminističkim organizacijama preuzete su i razvijene u sistemu AFŽ-a, u obliku koji je diktirao politički trenutak.

Posle oslobođenja nastavljen je proces horizontalnog i vertikalnog povezivanja organizacija AFŽ-a u jedan strogo strukturiran sistem. U Vojvodini je Pokrajinska konferencija AFŽ-a bila na vrhu vertikalne strukture organizacije, ali je u isto vreme bila sastavni deo AFŽ-a Srbije, čiji je najviši organ bio Centralni odbor AFŽ-a Srbije. Pokrajinska organizacija AFŽ-a je bila u rangu sreskih, okružnih i mesnih organizacija čiji je najviši organ - konferencija AFŽ-a. AFŽ Jugoslavije, kao krovna organizacija u sistemu AFŽ-a, trebalo je da pronađe mesto u okviru zadatom i za druge frontovske organizacije jer je organizacija prema Statutu bila kolektivni član Narodnog fronta Jugoslavije, ali je u mnogim segmentima rada, naročito u periodu do 1950. zastupala autentične interese žena.

U prvim posleratnim godinama (1946-1947) članice AFŽ-a najviše su bile angažovane u obnovi i izgradnji zemlje, ali i zbrinjavanju dece bez roditelja, ranjenika, invalida, kolonista, starih ljudi, otkupu hrane, organizovanju proslava. Ustavom iz 1946. u politički život zemlje, po prvi put je formalno uključeno žensko stanovništvo starije od 18 godina. Žene, koje su tada izborile aktivno i pasivno pravo glasa postaju važna interesna grupa. To pokazuje i lista kandidata Narodnog fronta Jugoslavije za narodne poslanike za Saveznu, Ustavotvornu skupštinu i Skupštinu naroda, na kojoj su po prvi put bile žene (Stojaković 2007). AFŽ je u predizbornoj kampanji imao važnu ulogu lobirajući za listu Narodnog fronta Jugoslavije i za masovni izlazak žena na izbore. Rezultat agitovanja unutar AFŽ sistema je bio da je na prvim posleratnim izborima 88% žena Jugoslavije glasalo, a 22 žene izabrane su za poslanice Narodne skupštine (Stojaković 2007).

¹⁰ Videti: Kecman Jovanka (1978); Kecman Jovanka (1975); Stojaković Gordana (2007); Sklevicky Lida (1996).

¹¹ Božinović Neda (1996); Sklevicky Lida (1996: 73-107) ; Stojaković Gordana (2001).

Na izborima za članove narodnih odbora, mesnih sreskih i pokrajinskih u 1949. u Vojvodini izašlo je 95,6% žena (Stojaković 2007). Da su se uslovi života i rada za žene trajno promenili svedočio je i najveći autoritet, Josip Broz Tito. On je ženama i muškarcima antifašistima poručio da je u socijalističkoj Jugoslaviji položaj žena nepovratno promenjen:

...Žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi sa takvim samoprijegorom dale takve žrtve, one što tako uporno stoje u prvim redovima Narodnooslobodilačke borbe, imaju pravo da ovdje, danas, jedanput zauvjek, utvrde jednu činjenicu: da ova borba mora donijeti ploda i za žene naroda Jugoslavije, da nikada više niko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku!... (J. B. Tito 1945: 13).

Uključivanje žena u privredu i njihovo radno angažovanje u fabrikama, na njivama, gradilištima, setvama i žetvama bio je jedan od prioriteta posleratne obnove i izgradnje. Prve posleratne godine bile su obeležene masovnim radnim akcijama na kojima su učestviale i žene članice AFŽ-a u selima i gradovima. Rad se odvijao kroz takmičenja između mesnih, sreskih, okružnih organizacija AFŽ-a koja su naročito intenzivirana u povodu 1. maja, 29. novembra i 8. marta. Organizovanost AFŽ sistema na svim nivoima očitovao se ne samo u planiranju i vođenju akcija već i u sistemu beleženja ostvarenog. Tako danas imamo podatke da su članice AFŽ-a Vojvodine na poslovima obnove i izgradnje zemlje tokom 1947. ostvarile „973.736 radnih sati koji su državi uštedeli 12 miliona dinara“ (Popov 1986: 208). Taj rezultat ostvarilo je 337.500 članica AFŽ-a Vojvodine među kojima je najviše bilo „službenica, seljanki i domaćica. Radnica je bilo malo jer su se one okupljale u sindikatu“ (Popov 1986: 203). Godine 1948. u Vojvodini je bilo 400.000 žena, oko 340.000 žena je bilo u AFŽ-u, 290.000 u Narodnom frontu, oko 50.000 je bilo zaposleno u preduzećima a među zaposlenim ženama je bilo 6.348 na funkcijama u sindikatu (Krdžalić 1948: 1).

Unutar AFŽ sistema rad se odvijao kroz privrednu, kulturno-prosvjetnu, organizacionu, socijalnu, propagandnu ili ideoško-političku sekциju i sekciju „Majka i dete“ (*Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora Pokrajinskog odbora AFŽ-a*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, F.338 knjiga zapisnika 1, 6. 06. 1946). Sudeći prema izveštajima o radu najveći problemi su bili u vezi sa političkom i ideoškom edukacijom žena i zbog toga je tokom 1947. održano 22.600 konferencija AFŽ-a (Stojaković 2007). Sledeći važan segment rada unutar sistema AFŽ-a bio je projekat opismenjavanja žena i njihove edukacije za uključivanje u privredu. „U Vojvodini je 1949. bilo 8.994 nepismenih žena a do kraja 1949. opismenjeno je 4.500 žena“ (Popov 1986: 207). Akcije opismenjavanja žena kroz „analfabetske tečajeve“ vođene su u svim organizacijama AFŽ-a a na osnovu podataka o broju nepismenih za svako selo, grad, okrug. I ove akcije su imale takmičarski karakter. U Vojvodini su, sudeći prema AFŽ štampi postojali planovi za iskorenjivanje nepismenih i to do kraja 1947. Članice AFŽ-a su bile angažovane i na planu pomoći svim ranjivim kategorijama stanovništva. Dobrovoljnim radom su pomo-

gle ustanove dečje zaštite, stare, invalide, siromašne stanovnike „pasivnih krajeva“, novoosnovana porodilišta...

Obnova, izgradnja, industrijalizacija su bili glavni pravci razvoja postavljenih Petogodišnjim planom koji su žene, članice AFŽ-a podržale. One su masovno podržale i stav Tita i rukovodstva KPJ protiv Rezolucije IB¹²-a. Odlučnost žena u podršci rukovodstvu KPJ manifestovana je i tokom Drugog kongresa Antifašističkog fronta žena Jugoslavije održanog u januaru 1948. u Beogradu. Kongres je usvojio Statut organizacije koji jasno pokazuje da AFŽ Jugoslavije nije samostalna organizacija, a da su učlanjenjem u AFŽ žene prihvatale „program i statut Narodnog fronta Jugoslavije i statut AFŽ-a“ i da su se obavezivale da „rade na ostvarenju programa Narodnog fronta“ („Statut Antifašističkog fronta žena Jugoslavije“ 1949: 37).

Procesi uključivanja žena u privredu nastavljeni su i tokom 1949. kada je preko 1.940 žena je u Vojvodini uključeno u industriju, kao stalna i povremena radna snaga (*Slobodna Vojvodina* 14. januar 1950: 2). One su ostvarile 108.840 dobrovoljnih radnih sati. Na radnim akcijama lokalnog značaja učestvovalo je 76.395 žena, a u frontovskim brigadama još oko 300.000 žena koje su ostvarile 961.822 radna dana (*Slobodna Vojvodina* 14. januar 1950: 2). Jedan od velikih državnih projekata bio je i izgradnja Novog Beograda a u okviru tog plana učesvovalo je 294 Vojvođanke koje su bile raspoređene u 4 brigade, koje je 1949. formirao Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine. U nepotpisanom tekstu „Iz diskusije o referatu drugarice Vide Tomšić“ Zora Krdžalić je iznela podatak da su „žene Vojvodine samo u toku 1949. dale u radnim akcijama 6.000.000 dobrovoljnih radnih časova i uštedele državi preko 55.000.000 dinara“ (*Žena danas* 77-78 (1950): 13).

Od 1950. socijalistička Jugoslavija ulazi u novu fazu razvoja koja će znatići i promenu odnosa prema dominantnim ulogama žena u društvu. Taj zaokret je bio vidljiv na IV Plenumu Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije održanog u februaru 1950. Zaključci koji su tada usvojeni u prvi plan su stavljeni odgoju predškolske i školske dece. Organizacijama AFŽ-a je očigledno odlukom KPJ određeno da u narednom periodu organizovano i sistematski pomažu školi, porodici i 'narodnoj' vlasti u realizaciji programa predškolskog i vanškolskog vaspitanja. U skladu sa novim, dominantnim pravcem delovanja Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije izdao je posebnu brošuru: *Upustvo o organizaciji i zadacima komisije za odgojna pitanja pri odborima AFŽ-a* (Beograd, 1950). Publikacija je bila namenjena komisijama za 'odgojna pitanja', a odbori AFŽ-a, od gradskog do Pokrajinskog, imali su zadatku da takve odbore i formiraju. I AFŽ štampa reaguje na ovaj programski zaokret jer se počev od 1950. pojavljuju i tekstovi koji do tada nisu bili uobičajeni: saveti o modi (*Žena danas* 67 (1950): 25).

---

¹² Rezolucija Informbiroa

Pored podmlatka budući prioritet AFŽ-a su bile žene na selu, jer socijalistička transformacija sela nije bila završena. Na Trećem kongresu AFŽ-a Jugoslavije u oktobru 1950. o tome je govorila predsednica organizacije, Vida Tomšić. Ona je podvukla uspehe koje je organizacija imala u vezi sa ulaskom žena u privredni i društveni život zemlje i donošenjem zakonske regulative koja je štitila specifičan položaj žena, ali je u referatu „Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvitka socijalističkih društvenih odnosa“ najavila da će se, pored vaspitanja podmlatka, AFŽ baviti ženama na selu (Tomšić 1953: 10).

AFŽ Jugoslavije je bio dobro organizovan sistem koji se nije mogao ukinuti jednom odlukom. Demontiranje organizacije, kroz gašenje mnogih aktivnosti, nejasne direktive, svođenje na humanitarnu organizaciju dešavalo se u periodu 1950-1953. Najteži udarac organizaciji zadaju odluke o ukidanju profesionalnog rada i odluka o organizovanju novih organizacija tipa „majka i dete“. Paradoksalno je da su, u tom periodu gušenja organizacije, postavljena vrlo važna pitanja dvostrukе opterećenosti žena koja su praćena i istraživanjima u vezi sa tim problemom.

Nekonsistentna obrazloženja o potrebi redefinisanja AFŽ-a, koja su upućena članicama AFŽ-a i javnosti, dovela su do konfuzije koja je pokazala da su očigledno političku odluku o gašenju AFŽ-a nespremno dočekali u organizacijama AFŽ-a i Narodnog fronta. Ukinut je profesionalni rad u AFŽ-u, a uvedena je potpuna dobrovoljnost. Sada su organizacije Narodnog fronta, kao temeljne organizacije vlasti, trebalo da budu mesta za aktivizam žena uz obrazloženje da „ne treba da postoji osnovna organizacija AFŽ-a jer bi se time uvodio formalizam i šablon“ (Tomšić 1950b: 5). Organizacije AFŽ-a trebalo je nadalje da „razrađuju probleme rada među ženama, predlažu Partiji i Frontu potrebne mere za otklanjanje posledica nedovoljnog političkog rada među ženama“ (*Žena danas* 81 (1951): 1). Utapanje u organizacije Narodnog fronta kao posledicu je imalo pojavu da u nekim mestima žene nisu bile izabrane u odbore Narodnog fronta... da je mali broj žena bio među članovima Partije...“ (*Žena danas* 81 (1951): 1).

Uvođenje samoupravljanja 1950. menja uslove privređivanja, ali i društveni i politički angažman žena. Privredna preduzeća moraju da posluju rentabilno a društvena briga o deci i majkama sada postaje skup projekat. Ženama se nudio visok dečji dodatak tako da su se mnoge opredelile za povratak u kuću. Jedino su se posebno podržavale zadrugarke i žene na selu jer se socijalistički preobražaja sela nije dešavao očekivanim tempom.

U novonastalim društvenim i ekonomskim uslovima u novoj fazi razvoja socijalističke Jugoslavije žene su morale da se kvalifikuju znanjem i sposobnostima, a ne potrebom da se izabere predstavnica žena. Patrijarhalna svest, koja je tokom NOB-a i prvih godina posle rata bila žigosana kao nazadna, vremenom je prevladala. Početkom pedesetih godina otupela je oština razračunavanja sa patrijarhalnim shvatanjima, a to se najdrastičnije odražavalo na učešće žena u političkom životu. Tokom 1951., 1952. žene u Vojvodini su masovno vraćale

kandidature za izbore na lokalnom i regionalnom nivou, jer im muževi, ili drugi članovi porodice nisu dozvoljavali da prihvate kandidaturu. Pored toga registrovani su slučajevi da su na izborima za lokalne organe vlasti u Vojvodini birači-muškarci bili protiv žena-kandidata. Tako je u Jaši Tomić od 28 žena izabrano 14, u Kovinu od 16 kandidovanih žena izabrane su 3, a u Bečeju od 58 kandidovanih izabrano je 12 (Stojaković 2007). Iz nepotpisanog teksta „Koji su naši zadaci“ saznajemo da je u Srežu somborskom 50 žena vratilo kandidaturu jer im muževi nisu dozvoljavali da je prihvate (*Žena danas* 103 (1953): 4).

Na poslednjem, IV kongresu AFŽ-a Jugoslavije u septembru 1953. Vida Tomšić je u uvodnom referatu „Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvitka socijalističkih društvenih odnosa“ dala pregled uspeha i problema u radu organizacije, zaključivši da bi posebna organizacija žena odvojila žene „iz zajedničkog političkog života i dovelo do pogrešnog shvatanja da se za ostvarivanja prava žene moraju same boriti protiv ostalog društva..“ (Tomšić 1953: 10). Izvršni odbor AFŽ-a Jugoslavije predložio je Kongresu da doneše odluku o ukidanju AFŽ-a, i preporuku da se žene uključe u postojeće, ili osnuju nova društva koja bi se bavila različitim problemima žena. Predloženo je da se tako osnovana društva horizontalno povežu u Savez ženskih društava čiji bi zadatak bio da organizuje najširu raspravu „o svim problemima a naročito ženskim“ (Tomšić 1953: 10).

Masovan izlazak žena u javnu sferu u periodu 1945-1950. jedna je od ključnih osobenosti društvenog i privrednog života socijalističke Jugoslavije. Žene su glasale na izborima za savezne, republičke, pokrajinske i lokalne organe vlasti i uključivale se u privredni razvoj zemlje. Ženama su ideološkim i partijskim odlukama bile namenjene aktivne uloge u kreiranju društveno-ekonomske sfere. One su postajale ekonomski samostalne žene koje su ovladale različitim profesijama i onim koje su, do tada, bile rezervisane samo za muškarce. U isto vreme priznavao se poseban društveni plan obrazovanja i edukacije žena kako bi savladale nasleđenu neobrazovanost i uključile se u privredni i politički život. U okviru emancipatorskog talasa uloga žene kao majke (ne samo sopstvene dece već i dece koja nisu imala roditelje) kao i čitav arsenal uloga iz ekonomije nege i brige (briga o porodiljama, dojiljama, invalidima, učenicima u domovima, kolonistima) nikad nije zanemaren. Može se reći da su nove ženske uloge (radnica, udarnica, zadružarka, politički aktivna žena...) dodate već tradicionalnim ženskim ulogama (supruga, majka, domaćica) što je dovelo do dvostrukе opterećenosti žena.

U periodu 1945-1953. žene Jugoslavije su se uključile u društveni i privredni život zemlje. Socijalistička Jugoslavija je osigurala visok stepen ravno-pravnosti žena uvođenjem zakonske jednakosti žena i muškaraca i posebnom zaštitom majke i deteta Ali, i tada je bilo jasno da je pitanje ravnopravnosti žena zbir mnogih pitanja koja se moraju rešavati u dugom vremenskom periodu, uporno i strpljivo i to ne samo kroz ekonomski i tehnički razvoj zemlje već radom i zalaganjem samih žena.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije donet je 31. januara 1946. Definisao je novu državu kao „saveznu, narodnu republiku, zajednicu ravnopravnih naroda gde je narod imao suverenitet“ (Petranović 1981: 394). Ustav (čl. 24) je garantovao ravnopravnost žena, a o čemu se radilo one su obaveštavane preko AFŽ štampe:

Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Za jednak rad žene imaju jednak plaću, kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Država naročito štiti interes matere i djeteta, osnivanjem rodilišta, dečijih domova i obdaništa i pravo matere na plaćeni dopust prije i poslije porođaja (Mimica 1946: 1).

Žene su u socijalističkoj Jugoslaviji po prvi put izborile politička prava što znači da su sve punoletne žene imale potpuno biračko pravo (da biraju i da budu birane) u sve organe narodne vlasti i da su im sve javne funkcije bile dostupne pod istim uslovima kao što su dostupne i muškarcima.

Donešeni su novi zakoni iz oblasti ličnog i porodičnog prava koji su bili u saglasnosti sa Ustavom FNRJ. Zakon o braku omogućavao je da žena „da zadrži svoje devojačko prezime, da muž doda svome prezimenu - ženino, žena je raspola-gala delom imovine koju je unela u brak i ravnopravno upravljala imovinom koju je sa mužem stekla u braku... Žena je mogla biti staratelj i vršiti sva druga prava u oblasti starateljstva... Ženska deca su u pogledu nasleđivanja potpuno izjednačena sa muškom... a žena je ravnopravni naslednik sa decom i braćom i sestrama umrlog supruga...“ (Božinović 1953: 10-12). Zakon o socijalnom osiguranju radnika i službenika i njihovih porodica (1950) regulisao je uslove za starosnu penziju ženama u radnom odnosu, ali i na porodičnu penziju za žene posle smrti supruga.

Važna su i zakonska rešenja koja su se ticala prava žena da utvrđuju očinstvo deteta. Vanbračna deca su pravno bila potpuno izjednačena sa onom rođenom u bračnoj zajednici. To se odnosilo ne samo na obaveze oca prema detetu rođenom u vanbračnoj zajednici, već i na pravo tzv. vanbračnog deteta na socijalno osiguranje, penziju u slučaju smrti roditelja (pod tačno definisanim uslovima) i dečiji dodatak.

Ravnopravnost žena i muškaraca potvrđeno je i radnim zakonodavstvom, s tim da je trudnicama i ženama koje doje svoju decu omogućena posebna zakonska zaštita u radnom odnosu. Zagarantovano je tromesečno porodiljsko odsustvo (šest nedelje pre i isto toliko posle porođaja), ali je zakonska obaveza bila da se korišćenje odustva mora započeti 21. dan pre porođaja. Porodilji koja doji svoje dete bilo je omogućeno da posle porođajnog odsustva koristi i godišnji odmor. Za sve vreme porodiljskog odsustva ženi je isplaćivana puna plata sa svim dodacima (ako ih je imala pre porođaja) pod uslovom da je pre porođajnog

odsustva imala odgovarajući¹³ radni staž. Novo radno zakonodavstvo omogućavalo je trudnicama i porodiljama i druge pogodnosti: pun iznos plate, prelazak na lakše radno mesto (pod određenim uslovima), zabranu noćnog i prekovremenog rada, četvorosatno radno vreme, pravo na petnaestodnevno odsustvo za negu bolesnog člana porodice (obično su to bila deca). Zakon je štitio trudnice i žene koje doje svoju decu i u slučaju kada su one počinile neko krivično delo. Trudnoj ženi se nije mogla izreći smrtna kazna a trudnice i dojilje osuđene za krivična dela izdržavale su kaznu u zatvorima „gde su imale sve uslove za normalan odgoj dece“ (Božinović 1953: 12). Posebnim zakonima i uredbama štitio se položaj majke i deteta. Tokom 1948. i 1949. donete su Uredba o materijalnoj pomoći za decu radnika i nameštenika, Uredba o zaštiti trudnih žena i majki dojilja u radnom odnosu, Uredba o osnivanju dečjih jasli i vrtića (Stojaković 2007).

Smanjenja državnih subvencija za dečje ustanove i ustanove društvenog standarda i gašenja dela ovih institucija poklapa se sa uvođenjem samoupravljanja (1950) i rentabilne proizvodnje. Gašenjem jaslica i obdaništa jedan broj zaposlenih žena je izgubio mogućnost da svoju decu jeftino i bezbedno zbrinu. Uvođenje relativno visokog dečjeg dodatka 1951. uticalo je da veliki broj žena napusti posao.

Socio-ekonomski položaj žena u socijalističkoj Jugoslaviji je pozitivno izmenjen u odnosu na period Kraljevine Jugoslavije. U periodu 1945-1953. žene su se kvalifikovale za nova zanimanja i po prvi put ušle u mnoge privredne grane. Zabeležen je i napredak u pogledu položaja seoskih žena zahvaljujući razvoju zadružarstva (Stojaković 2007).

Delegatkinje II kongresa AFŽ-a Jugoslavije sa Kosmeta i iz Semberije.
Zora januar (1948): korice.

¹³ Uslov je bio šest meseci neprekidnog radnog staža u jednoj godini ili 14 meseci ukupnog radnog staža u periodu od dve godine (Stojaković 2007).

3.3. Cilj i metode istraživanja

Koristeći argumentaciju Ketrin Mek Kinon koju je iznela u članku „Feminizam, marksizam, metoda i država: ka feminističkom pravu“ u ovom istraživanju pokušala sam da kroz rodnu analizu štampe Antifašističkog fronta žena nađem „glas ženske tišine... puninu ‘nedostatka’, središnjost naše marginalnosti i isključenosti“ koja je posledica patrijarhalne perspektive u nauci koja je često specifičnost muške situacije prevela u univerzalni obrazac (MacKinnon 2009: 53-59). Radi se o novom pristupu iskustvu žena kojim se „ne prisvaja univerzalnost, niti se ono svodi na relativiziranje“ već se korišćenjem „postmarksističke metodologije... prepoznaje muška perspektiva kao osnov muške moći (formirane) prema svom vlastitom liku i željama“ (MacKinnon 2009: 55).

Cilj mi je bio da rekonstrukcijom i dekonstrukcijom tekstualnih i vizuelnih poruka u štampi AFŽ-a koje su delom oblikovale svest žena ukažem na deo zaboravljenog nasleđa žena u socijalizmu. Ovim radom želim da ukažem na važnost političkih stavova o poželjnim ulogama žena koji su u socijalizmu u periodu 1945-1950. predstavljali ravnopravnost žena u društvu i njeno profesionalno ostvarenje. Cilj mi je da ukažem na ritam promena ideoološke matrice o poželjnim ulogama žena u socijalističkoj Jugoslaviji u periodu 1945-1953.

Feminizam kao metod istraživanja polazi od činjenice da žene u svojoj istoriji nisu mogle istraživati sopstvenu situaciju i živote zbog podređenog položaja. Kao teorija i metod feminizam podjedanako otkriva i procenjuje žensko iskustvo. U okviru tog procesa koji je i proces osvećivanja žena, ali i „borba za svet: za seksualnost, istoriju, kulturu, zajednicu...“ (MacKinnon 2009: 54) metodologija proističe iz „stvarnih uvjeta života žena“ (MacKinnon 2009: 55) i saznanja da se naučna perspektiva (ili istina) stvara i oblikuje u odnosu na one koji imaju moć. Savremene feminističke komunološkinje u istraživanju medija, kao ključnih instrumenata za prenošenje rodnih stereotipa, pokušavaju da odgovore na pitanja: „ko govori, kome i sa kakvim efektom“ (van Zonen 2004: 128).

Analiziranje štampe u funkciji naučnih zaključivanja jedan je od ustaljenih metoda rekonstrukcije događaja iz prošlosti. Primenila sam je u ovom radu, kroz metodu analize diskursa, kako bi se ukazalo na fenomen prenošenja političkih stavova u pogledu preobražaja položaja i uloge žena u socijalističkoj Jugoslaviji s akcentom na situaciju u Vojvodini.

Kritičku analizu i dekonstrukciju osnovne predstave o procesu transformacije položaja žena u Vojvodini u periodu 1945-1953, uradila sam koristeći se dostignućima teorija iz rodnih studija poznatih u poslednjoj deceniji 20. veka. Istražila sam zastupljenost narativa o ženi (majka, supruga, radnica, ratnica,

udarnica) u odabranoj AFŽ štampi kroz značenje i važnost tema u odnosu na društveni kontekst (politika, kultura, obrazovanje, medicina, socijalna politika). Cilj sam postigla analizom tema, događaja, predstavljenih osoba i grupa, autorki/autora tekstova u listu *Glas žena* (Novi Sad) i odabranih tekstova lista *Zora* (Beograd). U okviru analize poruka objavljenih povodom 8. marta, pored tekstova u *Glasu žena* i *Zori* analizirala sam i odabране tekstove u listu *Žena danas* (Beograd) i *Slobodna Vojvodina* (Novi Sad). Analizom sadržaja tekstova objavljenih u *Slobodnoj Vojvodini*, dnevnom glasilu namenjemom muškarcima i ženama u Vojvodini, i odabranim AFŽ glasilima, koja su se čitala u Vojvodini, istražila sam da li je povodom 8. marta bilo različitih sadržaja ili poruka namenjenih samo ženama.

Izlazak žena u javnu sferu, pravo glasa, političke i druge aktivnosti, koje su se u Jugoslaviji desile u periodu od 1945. značile su da su žene krenule ka poziciji interesne grupe gde su se suočavale sa „sa dobicima i gubicima“ (MacKinnon 2009: 56). Polazeći od navedenih utemeljenja u ovom radu sam pokušala da slušam argumente žena, pa sam pored radova drugih autorki/autora¹⁴ (koji se nisu prevashodno bavili štampom AFŽ-a, već AFŽ-om, NOB-om, NOR-om i Narodnim frontom), arhivske građe¹⁵ koristila AFŽ štampu kao svedočanstvo o promeni položaja i života žena kroz glavne pravce njihovog uključenja u javnu sferu. Analizirala sam tekstove liderki AFŽ-a, komunistkinja: Mitre Mitrović, Srbslave Kovačević, Ruže Tadić, Zore Krdžalić, Vide Tomšić, Cane Babović, Bose Cvertić i drugih, ali i članica AFŽ-a koje su izveštavale o svakodnevnom životu žena u socijalističkoj Jugoslaviji. Iskazi o svakodnevnom životu dobrim delom imaju formu „budžeta vremena,“ tehnike prvi put primenjene u sovjetskom društvu (1922) da bi se odredile sve aktivnosti radnika/radnica u toku jednog dana (ili perioda) (Spasić 2004: 171). To se posebno odnosi na definisanje problema dvostrukе opterećenosti zaposlenih žena.

Istraživala sam predstave o ženama u posmatranom razdoblju kroz prikaz uloga koje su odabrani mediji nudili i afirmisali. Uloge namenjene ženama posmatrala sam u odnosu na privatnu (supruga, majka, domaćica) i javnu sferu (isticanje profesionalnih svojstava, ekonomski samostalna, politički aktivna žena).

Oslanjala sam se na analizu tekstova prema teorijskom okviru o odnosu ideologije i diskursa koji je dao Teun A. van Dijk (*Ideology and discourse: A Multidisciplinary Introduction, The Mass Media Today: Discourses of Domination*

¹⁴ Među najznačajnije spadaju: *Vojvodina u borbi* (1963); *Žene Srbije u NOB* (1975); *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945-Radovi sa savetovanja održanog 27 i 28. marta 1984.*(1984); *Narodni front u Vojvodini 1944-1953* (1986); *Konji, žene, ratovi* (1996) i dr.

¹⁵ Zapisnici, rezolucije, izveštaji sa sastanaka, konferencija i kongresa PO AFŽ Vojvodine, GO AFŽ Srbije i CO AFŽ Jugoslavije. Zapisnici PO AFŽ-a Vojvodine čuvaju se Arhivu Vojvodine F.338 Knjiga zapisnika br.1. (rukopis). Pojedinačni izveštaji o radu organizacija AFŽ-a u Vojvodini su u Muzeju Vojvodine. Izveštaji, rezolucije sa sastanaka i kongresa GO AFŽ Srbije i CO AFŽ Jugoslavije objavljuvani su u listovima: *Žena danas* (AFŽ Jugoslavije) *Zora* (AFŽ Srbije) i *Glas žena* (PO AFŽ Vojvodine).

or Diversity)¹⁶. Težište je na spoznajnim procesima, predstavljanju kao i na diskursu koji mediji proizvode. U analizi tekstova koristila sam van Dijkove stavove o odnosu između medijskog uticaja i spoznajnog procesa (media power and mind control).¹⁷ Van Dijk je uveo koncept mentalnog modela (mental model) koji definiše kao „model reprezentovanja iskustva-epizode koji je društveni akter lično iskusio, posmatrao ili o kome je čitao ili slušao“ (Van Dijk str. 31). Sa tim je u vezi razumevanje događaja ili razumevanje interpretacije događaja što uključuje individualnu i društvenu komponentu. Kako T. A. van Dijk objašnjava “analizom dominantnih medijskih diskursa možemo stići uvid u modele koji indirektno utiču na kreiranje novih stavova i ideologija” (Van Dijk str. 34).

Koristila sam kvantitativno-kvalitativnu analizu novinskog teksta (Vasić 1995; Savić 1993; Moranjak 2007). Analizirala sam značenje i važnost tema, događaja i predstavljenih grupa ili osoba u odabranoj stampi a na osnovu toga ko je autorka/autor, sadržinu i poruke tekstova u odnosu na kategoriju društvenog konteksta, naslov, na kom mestu je tekst štampan i kojoj rubrici pripada. Koristila sam metode analize diskursa u analizi teksta (Vasić 1995; Savić 1993) koje omogućuju da se rodne razlike prikažu u odnosu na kontekst (političko-ekonomski i kulturno-ekonomski). Takođe sam koristila metode koje se koriste u prezentaciji žena u medijima (Moranjak 2007) i metode koje objašnjavaju ideologizaciju rodnih uloga (Kingsley Kent 1987).

Analizu sam započela formiranjem analitičkog okvira oslanjajući se na istraživanje Adle Isanović (Isanović 2007: 61-63). Kao ključni element analize odredila sam:

- šta su bile dominantne teme (prema mestu objavljivanja);
- koje su dominantne uloge namenjene ženama (majka, supruga, radnica, brigadirka, udarnica...) i koliko su one podudarne političkom programu AFŽ-a;
- koliko je autorki/autorima pisalo o glavnim temama i ko su one bile.

Jedinica analize je tekst i njegovi delovi (paragrafi). On se klasificuje u kategoriji društvenog konteksta:

- politika (politički tekst u užem smislu: politički komentar, deo referata i govora, proglašenje, rezolucija, tekst povodom jubileja i istorijskog događaja, biografije revolucionara/revolucionarki, pisma čitalaca);
- politički tekst u širem smislu: izveštaji, reportaže i vesti;
- kultura, medicina, pedagogija, ekonomija i korisni saveti.

---

¹⁶ Članci i knjige Teun A. Van Dijk-a dostupni su na web adresi www.discourses.org

¹⁷ Teun A. Van Dijk *The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity*, dostupno na web adresi <http://www.discourses.org/OldArticles/The%20mass%20media%20today.pdf> Originalni tekst glasi: „The traditional study of media effects, thus, needs to be reformulated in terms of cognitive processes and representations.“

Ključni element analize su i sadržaji odabralih listova, uvodni tekstovi i fotografije.

Struktura sadržaja AFŽ listova u odnosu na kategorije društvenog konteksta sledi model koji je realizovan u glasilu AFŽ Jugoslavije - *Ženi danas*, a koji je prihvaćen i u drugim AFŽ listovima. Na prvim stranicama su objavljeni politički tekstovi u užem smislu koji su se razrađivali¹⁸ u čitalačkim grupama, na konferencijama, aktivima i političkim tečajevima za žene. Zatim slede izveštaji i reportaže koje dokumentuju kako se u konkretnim sredinama sprovode i realizuju glavni ideološki i politički pravci izgradnje i razvoja socijalizma: obnova i izgradnja, uključivanje žena u privredu, osnivanje seljačkih radnih zadruga, Petogodišnji plan, opismenjavanje, zaštita majke i deteta, upis zajma, podrška KPJ u vezi sa Rezolucijom IB, rad organizacija AFŽ-a i dr. Cilj je bio da se tekstovima koji su objavljeni u AFŽ listovima pokriju sve oblasti života i rada žena kako bi socijalistička transformacija društva zahvatila sve društvene strukture - počev od svakog pojedinca/pojedinke pa do manjih i većih kolektiva i čitavog društva vodeći pri tom računa o kulturnom nivou regije, multietničnosti i privrednom razvoju.

Tekstovi o 8. marta su pored ideološke i političke poruke imali i manifestacioni karakter. To je podrazumevalo i određen sadržaj dešavanja u javnom prostoru - koreografiju proslava (ko organizuje, za koga, u kom prostoru, ko učestvuje, ko su najznačajnije zvanice iz prvog reda i vizuelni doživljaj same prirede). Društveni odnosi: zanimanja i teme su ključne kategorije analize koja treba da pokaže koje su društvene uloge bile namenjene ženama i u kojim žanrovima novinskog teksta o 8. marta se one nalaze (politički tekst, izveštaj, reportaža, vesti).

Prepostavila sam da će rezultati analize AFŽ štampe predstavljati svedočanstvo o glavnim prvcima uključivanja žena u javnu sferu, uspesima i problemima koji su taj proces pratili, načinima na koji se proces ostvarivao i glavnim akterkama/akterima tog procesa.

Prepostavila sam da je 8. mart bio povod da se u štampi namenjenoj ženama, ali i drugoj štampi u posmatranom periodu prikažu uspesi žena u izgradnji socijalizma i dometi transformisanog položaja žena u socijalističkom društvu.

Očekivala sam da su poruke koje su upućene kroz tekstove značile poziv ženama da se angažovanjem, u akcijama koje su bile u fokusu AFŽ-a, predstave u novom svetu: aktivne akterke u stvaranju socijalizma. Takođe sam prepostavila da su poruke bile upućene i muškarcima, a značile su da je ideološki ispravno da žena zauzme aktivnu ulogu u svim sferama života i rada, što je takođe važan korak ka menjanju rodnih uloga u društvu. Očekivala sam da su sadržaji i tekstova i poruke koje su šireni preko *Slobodne Vojvodine* i AFŽ štampe u periodu

¹⁸ Razrađivati je značilo čitati neki tekst, a onda razgovarati o porukama i stavovima kako bi svim članicama čitalačke grupe bilo jasno o čemu se zapravo radi. Razrađivati znači i potvrditi da je poruka prihvaćena.

1945-1953. bile da žene mogu – da po prvi put u istorijskom pamćenju masovno iskorače u javnu sferu i da tu ostvare punu zakonsku ravnopravnost i profesionalnu afirmaciju.

Očekivala sam da su teme i sadržaji analiziranih tekstova mesečnika *Glas žena*, *Zora*, *Žena danas* i *Slobodna Vojvodina* bili u funkciji zadataka koje je AFŽ imao na planu izgradnje socijalizma kroz poboljšanje položaja žena, njihovo uključivanje u politički, privredni i kulturni život zemlje, a manje na individualna dostignuća. Pretpostavila sam da će analiza pokazati da se ideloškim i političkim diktatima Komunističke partije Jugoslavije menjala dominantna uloga žena tako što se realna ženska situacija pomerala od aktivne (tokom rata i prvim godinama posle rata) do tradicionalne koju sam ja u ovom radu nazvala ekonomijom nege i brige (od 1950) i da je članstvo AFŽ-a u kriznim godinama uspostavljanja i održanja socijalističke Jugoslavije (1945-1948) uspevalo da artikuliše autentične ženske potrebe i da se oko njih grupiše.

Očekivala sam da bi osnovni zaključak mogao biti da je AFŽ štampa bila u funkciji partijskog cilja, kako na jugoslovenskom, tako i na lokalnom, vojvođanskom nivou. Očekivani rezultat analize je bio da će analiza pokazati da se u analiziranim tekstovima puna pažnja posvećivala institucijama društvenog standarda i zdravlju žena dok su kategorije: ženska lepota, moda i kupovina bile zapostavljene.

Delegatkinje II kongresa AFŽ-a Jugoslavije. *Zora* januar (1948): korice.

3.4. Izbor i odlike korpusa

Izabrala sam da analizu ograničim na tekstove u štampi Antifašističkog fronta žena na srpskom (hrvatskom) jeziku koja se čitala na teritoriji Vojvodine. Uporedo sam analizirala mesečnike *Glas žena* (Novi Sad) i *Zora* (Beograd). Prvi mesečnik sam odabrala jer je to bio list Pokrajinskog odbora AFŽ-a Srbije za Vojvodinu, a drugi jer je to bilo glasilo AFŽ-a Srbije. Oba mesečnika su bila glasila na srpskom (hrvatskom) jeziku. Poredila sam dva mesečnika da bih utvrdila opšte i specifične osobine datog procesa socijalističke izgradnje, istovetnost ili razlike u značenjima poruka i načinima na koje se one prenose.

Analizirala sam tekstove 23 broja mesečnika *Glas žena* (540 strane). Za kvantitativnu analizu kodirala sam, prema kategorijama u odnosu na društveni kontekst, 393 članka a za kvalitativnu analizu posebno sam obradila 95 tekstova (184 strane): politički tekstovi, izveštaji, reportaže, vesti, medicina, kultura i književnost (i književnost NOB-a).

Analizirala sam 42 broja mesečnika *Zora*: 30 brojeva (1948-1950) i 12 brojeva (septembar 1945; od januara 1948. do decembra 1950; februar-april i septembar-novembar 1951; januar-mart 1953). Za analizu sam kao najznačajniji izdvojila period 1948-1950. jer se poklapa sa periodom izlaženja *Glasa žena*. Analizirala sam prvi broj lista iz septembra 1945, polovinu brojeva iz 1951. i tri broja iz 1953. da bih istražila (i dokumentovala) eventualne promene u programskoj politici lista. Tokom većeg dela 1952. list nije izlazio zbog problema sa finansiranjem. Kodirala sam 767 tekstova *Zore* prema kategorijama u odnosu na društveni kontekst. Izdvojila sam 576 tekstova objavljenih u periodu od 1948. do 1950. da bih uporedila sa tekstovima u *Glasu žena* posebno sam obradila 90 tekstova (179 strana): politički tekstovi, izveštaji i reportaže, vesti, medicina, kultura i književnost (NOB-a).

Analizirala sam sve članke u vezi sa 8. martom objavljene 7, 8. i 9. marta u listovima: *Žena danas*¹⁹ (1946, 1949, 1950), *Zora* (1947, 1949, 1951, 1953), *Glas žena* (1949, 1950) i *Slobodna Vojvodina* (1946-1953)²⁰. Ukupno sam analizirala 24 članka u navedenim AFŽ listovima i 57 u *Slobodnoj Vojvodini*.

*Glas žena*²¹ je bio list Pokrajinskog odbora Antifašističkog fronta žena Srbije za Vojvodinu. Mesečnik je bio namenjen ženama Vojvodine. Prvi broj je iz štamparije izašao 1. novembra 1948, a poslednji u novembru 1950. Glavna urednica je bila Kristina Babin.

Prvi broj nije imao cenu, a od drugog broja (decembar 1948) je koštalo 6. dinara. Dvobroji 1-2. (1949) i 4-5. (1949) su koštali 8 dinara, a to je bila cena mesečnika i tokom 1950. Na osnovu izveštaja o radu Pokrajinskog odbora AFŽ-a

¹⁹ Prilog V

²⁰ Prilog V

²¹ Sadržaj lista dat je u Prilogu III.

jasno je da se najveći deo tiraža (koji nije naznačen)²² distribuirao osnovnim, gradskim i sreskim organizacijama AFŽ-a. *Glas žena* je najčešće imao 24 strane, samo su brojevi: novembar 1948, jun 1949, januar, februar i mart 1950. imali 20 strana, a dvobroj januar-februar 1949 - 32 strane.

Tekstovi prvog broja štampani su čirilicom, dok se od drugog pojavljuju i latinični tekstovi. To je bilo u skladu sa programom organizacije da se u njen rad uključe žene različitih nacionalnosti. U prvim brojevima lista nema teksta urednice, ili saradnice, gde se objašnjavaju razlozi pokretanja lista i kome je namenjen. Izostao je tekst, ili tekstovi u kojima se obrazlaže gašenje ili ukidanje *Glasa žena*. Osim imena urednice lista nedostaje i spisak saradnica ili članica redakcije. Vizuelni identitet lista nije bio u prvom planu sudeći prema kvalitetu papira i fotografija. Ali, na naslovnim stranama preovlađuju žene u aktivnim ženskim ulogama: političarke, borkinje, zadrugarke.

U periodu 1948-1950. u listu su književne priloge objavljivali danas afirmisani književnici: Bogdan Ćiplić (*Na Širokom Dolu*), Branko Čopić (*Grob u žitu; Čarobnjak Mikica*), Mihajlo Lalić (*U planini*), Tanasiće Mladenović (*Poslanica pesniku Nikolaju Tihonovu*), Jovan Popović (*Kad je mogla Zagorka; Darino dete*), Desanka Maksimović (*Čas pedagogije; Devojke-vojnici*), Dušan Kostić (*Pred Partijom; Stihove nemaš*), Vladimir Nazor (*Osamljeni dub*), Magda Bošan (*Klara Feješ*), Mira Alečković (*Majka nas uči*).

Tokom prve dve godine izlaženja lista preuzimani su tekstovi iz drugih listova i to iz *Vojvođanke u borbi* (decembar 1948: 9), *Međunarodne politike* (septembar 1950: 22) i sovjetske štampe. Tekstovi iz sovjetske štampe donošeni su bez navoda iz kojih listova su preuzimani, vrlo često i bez imena autora/autorke. Radi se pretežno o reportažama i književnim prilozima prema istinitim događajima iz života sovjetske države a najznačajniji su tekstovi sovjetskog pedagoga A.S. Makarenka o vaspitanju dece.

*Zora*²³ je bila glasilo AFŽ Srbije (1945-1950), Glavnog odbora AFŽ Srbije (1951-1953) i Saveza ženskih društava Srbije (novembar, 1953-1961). Glavne urednice lista su bile: Nada Bogdanović (1945-1948), Nada Bogdanović i Nevenka Vujić (1948-1949) i Milka Perišić (1949-1961). List je izlazio mesečno, a distribuiran je preko sistema AFŽ-a u Srbiji. Tekstovi su štampani čirilicom. U periodu od septembra 1945. do februara 1952. list je imao 24 strane, samo je dvobroj oktobar-novembar 1950. imao 32 strane. U martu 1952. list je imao 16 strana kao i svi brojevi koji su izašli počev od januara 1953. osim oktobarskog broja koji je imao 24 strane. U prvim godinama izlaženja, list je imao najviše dvobroja: april-maj 1946, juli-avgust 1946, novembar-decembar 1946, mart-april 1948, juli-avgust 1950, oktobar-novembar 1950. i oktobar-novembar 1953.

²² Gizela Sabo (*Szabó Gizella*), urednica *Dolgozó Nő* (*Vajdasági Dolgozó Nő*.) svedočila je da je tiraž ovog lista dostizao 25.000 primeraka (Stojaković 2007). Može se prepostaviti da je *Glas žena* imao duplo veći tiraž.

²³ Sadržaj lista dat je u Prilogu IV.

U tekstu urednice Nade Bogdanović „Pet godina od izlaska Zore“ (Bogdanović 1949: 1-2) dat je programski plan *Zore*. Bogdanović je napisala da je list pomogao u osnivanju organizacija AFŽ-a u mnogim mestima, donoseći objašnjenja o sadržaju organizacije, o merama narodnih vlasti, o zakonskim rešenjima za žene, ali i da je *Zora* „učila žene da čuvaju zdravlje... a njihovo radno oduševljenje orjentisala na organizovanje dečijih domova, jaslica, škola, zadružnih domova...“ (Bogdanović 1949: 1). U drugoj godini izlaženja tiraž lista je bio 62.000. List je distribuiran preko opštinskih i sreskih organizacija AFŽ-a odakle je dolazio i deo prihoda. Žene su pozvane da se lično pretplate na list tek počev od 1950. Te godine uredništvo se obratilo čitateljstvu u kome se kaže da je „jedan mali broj žena pretplaćen na list“ (Perišić 1950: 8). Tiraž lista se 1950. smanjio na 50.000, a u istom tekstu se konstatuje da su mnoge organizacije AFŽ-a naročito u Vojvodini, vratile čitav tiraž *Zore* „jer im ne treba“ (Isto, 8). Uredništvo zato poziva žene da se pretplate i redovno plaćaju list koji će u tom smislu menjati sadržinu (vesti rubriku *Za moj dom* i davati proviziju 25% na prikupljenu pretplatu). U martu 1952. list je u finansijskim problemima jer nema pretplatnica. U nepotpisanom tekstu „Poziv pretplatnicima“ (*Zora* mart (1952): 16) uredništvo obaveštava čitateljstvo da će tužiti sve koji nisu platili pretplatu. Sledеći broj (80) izašao je u januaru 1953. Prekid (april-decembar 1952) je iskorишћen da bi se konsolidovalo poslovanje lista na način da se sadržinom, dizajnom i „otvaranjem“ svojih stranica za čitateljke obezbedi deo prihoda od pretplate. *Zora* se „svojevremeno spojila sa *Ženom danas* (Božinović 1996: 196).

Vizuelni identitet *Zore* formiran je na papiru lošeg kvaliteta. Fotografije i skice na naslovnicama i zadnjim stranama pretežno prikazuju žene u aktivnim ženskim ulogama: žene koje rade na obnovi i izgradnji zemlje i žene koje se obrazuju. Književe priloge su u listu redovno objavljivali: Branko Ćopić (*Istorija majka Drine, Kurir pete čete, Prolog-deo romana*), Jovan Popović (*Nada i Zagorka*), Vladimir Dedijer (priče iz *Dnevnika*), Oskar Davičo (odломci iz knjige *Među Markosovim partizanima, Pesma*), Čedomir Minderović (*Šumi huji Zelengora*) Mihal Šolohov (odломak iz romana *Uzorane Ledine*), Maksim Gorki (odломak iz romana *Mati* i pripovetke *Vij, Mordrinka, Slava neka je ženi materi*), Onore de Balzak (delovi romana *Čiča Gorio*), Gi de Mopasan (*Povest seoske sluškinje*), Lav Tolstoj (odломak iz romana *Ana Karenjina*), Ivan Cankar (*Desetica*), Skender Kulenović (odломak iz ratnog zapisa *Sastanak*), Borislav Stanković (odломak iz romana *Nečista krv*) Milka Žicina (*Devojka iz Končareva kraja*) Isak Samokovlija (deo priče *Praznično veče*), Mira Alečković (*Dani razigrani, Najlepša uspomena*), Luj Adamić (*Devojka na drumu, Žena iz Dalmacije*), Viktor Car Emin (*Mali od foguna*), Desanka Maksimović (*Proleće na Kosmetu, Otadžbino tu sam, Pismo iz Češke, Tri pesme*), Vesna Parun (*Nada*), Oto i Liza Bihalji-Merin (*Jadranka na Crnom jezeru*), Ljuba Nenadović (odломak iz *Pisama iz Italije*), Ivo Andrić (*Ćilim*), A. P. Čehov (*Vetrenjasta žena*) i rubriku *Dečja strana* (od jula do avgusta 1950) u

kojoj su objavljivane priče i pesme za decu, a među autorima su bili Mira Alečković i Arsen Diklić.

Najviše preuzetih tekstova je bilo tokom 1946. kada je trebalo popuniti strane lista, a nije bila izgrađena mreža dopisnica. Tekstovi su preuzimani iz sovjetskih izvora, a radilo se o nepotpisanim reportažama u kojima su predstavljene sovjetske zaslужne trudbenice: „Zaslužna učiteljica“ (*Zora* (septembar 1945): 16), „Kolhoznica Ljuskova“ (*Zora* (februar 1946): 13), „Marina Sapranova“ i druge. Iz sovjetskih izvora su preuzimani (i verovatno prilagođeni domaćoj publici) tekstovi koji se mogu nazvati popularna nauka: „Naše kućno osvetljenje“ (*Zora* (februar 1946): 18-19), „Kiša, sneg, grad“ (*Zora* (mart 1946): 21), „Zemlja je loptastog oblika“ (*Zora* (juni 1946): 19). Ove tekstove je najčešće potpisivala Bisenija Lukić.

Od juna 1945. Antifašistički front žena Jugoslavije ponovo pokreće list *Žena danas* koji je pre II svetskog rada izlazio od 1936. do 1940, kada je zabranjen. Za vreme rata, 1942. izašao je prvi broj koji je označio da list postaje glasilo Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. Godine 1945. izašao je 34. broj. *Žena danas* je bila glasilo AFŽ Jugoslavije (1945-1951), časopis AFŽ Jugoslavije (1952-1960), Časopis za društvenu aktivnost žena (1960) i časopis Konferencije za društvenu aktivnost žena (1961-1965). Prve posleratne urednice su bile: Mitra Mitrović i Olga Kovačić (1945), Mitra Mitrović i Blaženka Mimica (1946-1949), Blaženka Mimica (1949-1951), Mara Radić i Sloboda-Mara Galeković (1951), Nata Hadžić i Sloboda-Mara Galeković (1952), Nata Hadžić (1953-1965). U periodu 1965-1981. urednice su bile: Fahrija Jovanović, Neda Erceg i Nataša Đurić. List se štampao u štampariji *Borbe* u Beogradu. Do 1947. cena jednog prime-reka *Žene danas* je bila 10. dinara. List je izlazio do 1981. Odlukom Predsedništva CK SSRNJ od 8.03.1977. list je u sastavu lista *Borba*.

Žena danas je bio najugledniji AFŽ list koji se isticao kako vizuelnim identitetom (fotografije, kvalitet papira) tako i sadržinom koju su osmišljavale urednice i saradnice koje su pripadale intelektualnoj i komunističkoj eliti (Mitra Mitrović i Blaženka Mimica). *Žena danas* je postavila standarde za sve druge listove. O posebnosti misije koju je list imao u socijalističkoj Jugoslaviji Mitra Mitrović je u tekstu "O Ženi danas" napisala:

... Mnogo znači kada se za jedan list može reći da nije samo tumačio, samo upoznavao već da je snagom vlasitog uticaja mogao i povesti žene u borbu za konkretnе, određene ciljeve... Ma kako meko zvučale stranice lista na kojima se govorilo i govoriti o sitnim problemima iz života radne žene i majke, valja podvući da je jedna od najboljih crta lista baš u tome što je mnogo puta, i na blizak način, i sa mnogo razumevanja i ozbiljnosti umeo prodreti do najsitnijih životnih problema... Pa ako bi se ostalo samo na ovom listu pri upoznavanju onoga što je svojevrsno naprednoj i borbenoj ženi Jugoslavije, morala bi se izvesti ocena o vanrednom optimizmu, savesti i samopregoru koji su one unosile i danas unose u borbu za pobedu svega što je progresivno (Mitrović 1951: 1-2).

U tekstu "Preko raznovrsnih aktiva okupićemo žene" Nada Bogdanović, urednica *Zore* i sekretarka Glavnog odbora AFŽ-a Srbije je napisala da je *Žena danas* "direktivni list" za aktivistkinje naše organizacije (Bogdanović 1948: 17-19). Ostali AFŽ listovi su odgovarali i reprezentovali situacije u regionalnim i lokalnim sredinama.

Prvi broj *Slobodne Vojvodine* je otkucan na pisaćoj mašini u ilegalnoj bazi u Novom Sadu tokom NOB-a, 15. novembra 1942. Prvi urednik je bio Svetozar Marković Toza, kasnije narodni heroj. List je bio glasilo Pokrajinskog narodno-oslobodilačkog odbora Vojvodine, a zatim Narodnog fronta Vojvodine. Od 19. novembra list se štampao u Novom Sadu. Urednici su bili: Jovan Popović, Stanka Veselinov Seka, Danilo Grujić, Miloš Hadžić, Milutin Rajković, Pavle Maletin, Žika Tadić i Petar Stankov. Od 1. januara 1953. list je preimenovan u *Dnevnik*.

Slobodna Vojvodina je bio dnevni list koji je bio namenjen stanovnicima Vojvodine, muškarcima i ženama, a pratio je političku, društveno ekonomsku, kulturnu sportsku vojvođansku i novosadsku svakodnevnicu. Do 1950. rad organizacija AFŽ-a u Vojvodini redovno je praćen, a u istom periodu su tekstovi povodom 8. marta objavljivani na prvim stranama lista. Prema svedočenju Gizele Sabo, urednice *Dolgozó Nő* (*Vajdasági Dolgozó Nő*) urednice i saradnice AFŽ listova u Vojvodini imale su obavezu da obezbede tekstove za *Slobodnu Vojvodinu* sa ciljem da se kroz pozitivne primere afirmiše doprinos žena izgradnji zemlje (Stojaković 2007).

3.5. Parametri za kritičku analizu

3.5.1. Društveni kontekst

Bez obzira na žanr i formu teksta sadržaji odabranih tekstova imali su naglašenu ideoološku i političku funkciju. Edukativna i kulturološka funkcija je bila u drugom planu. Odabrane tekstove kodirala sam u odnosu na sledeće kategorije društvenog konteksta:

1. Politika: politički tekstovi u užem smislu

Pod političkim tekstovima u užem smislu sam podrazumevala tekstove koji su direktno prenosili ideoološko-politički stav KPJ. Na osnovu analize tekstova u *Glasu žena* i *Zori* kao političke tekstove u užem smislu definisala sam:

- političke komentare aktuelnih situacija koji treba da prenesu ideološki stav KPJ i nedvosmisleno ukažu na pravac delovanja ili „pravilan“²⁴ stav pojedinaca i pojedinki, ali i svih frontovskih organizacija;
- izveštaji i delovi referata sa kongresa KPJ, Narodnog fronta, Narodne skupštine FNRJ, AFŽ-a, koji sublimiraju uspehe obnove i izgradnje

²⁴ Pravilan stav ili put je značilo da osoba ili grupa dela u skladu sa prethodno jasno označenim stavom KPJ i u skladu sa tako postavljenim zadacima.

zemlje, potvrđuju „pravilan put“ razvoja socijalizma pod rukovodstvom KPJ i druga Tita. Ovde spadaju i spoljnopolički komentari, proglaši i rezolucije;

- biografije revolucionarki i revolucionara, prigodni tekstovi povodom jubileja- bitaka i drugih istorijskih događaja, u Jugoslaviji i u SSSR -u, sa ciljem da se podseti da su za socijalistički model razvoja društva pale ogromne žrtve i da je odgovornost sadašnjih generacija da to nasleđe sačuva i unapredi;
- pisma čitalaca, otvorena pisma sovjetskim vlastima i panegirici J. B. Titu u kojima se pruža nedvosmislena podrška KPJ i drugu Titu u odnosu na način i model izgradnje socijalizma. Ovde sam svrstala parole koje su retko objavljivane u analiziranim listovima, i u dva slučaja fotografije koje su u listu *Zora* objavljene, na prvim stranama bez teksta, kao politička poruka: “Varšava i Prag dočekuju Tita” (*Zora* mart (1946): 3) i „Borci za mir i demokratiju (*Zora* mart (1947): 12-13).

Politički tekst u užem smislu je tekst Vide Tomšić „Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma“ (Tomšić 1949a: 1-3). To je deo referata koji je ona pročitala na akademiji povodom 8. marta 1949. gde se utvrđuju prednosti i neophodnost rukovodeće pozicije KPJ i J. B. Tita.

Biografija Klare Cetkin u *Glasu žena* (Stasova 1949: 7-8) donosi političke poruke protiv fašizma, u korist boljševičke frakcije i kratak panegirik Lenjinu.

2. Kultura: kultura, književnost NOB-a i književni prilozi

Prilozi koje sam svrstala u sledeće kategorije: kultura, književnost NOR-a, drugi književni prilozi (u koje spadaju i tekstovi preuzeti iz sovjetske književnosti), su manje poznat segment naše kulturne baštine. Tekstovi iz kulture su komentari, osvrti i kritike u vezi sa kulturnim, tada aktuelnim, dešavanjima: pozorište, film, festivali, nova književna produkcija. Književni prilozi su kraće književne forme, ili delovi romana i pripovedaka naših i stranih afirmisanih književnica i književnika. Posebno sam izdvojila kategoriju - književnost NOB-a, jer se radi o tekstovima naših poznatih književnika i književnica (Desanka Maksimović, Mira Alečković, Branko Ćopić, Mihajlo Lalić, Bogdan Čiplić, Tanasije Mladenović i drugi) koji nose poruke o hrabrosti, požrtvovanosti, ljubavi za druge, patnjama naroda, a one pored umetničkih vrednosti imaju zadatku da podsete da žrtve koje su date za oslobođenje zemlje ne smeju se zaboraviti, niti umanjiti. Ovi tekstovi su bili i podstrek za buduće podvige u obnovi i izgradnji zemlje.

„Srce mog naroda“ je kratka priča Rodoljuba Čolakovića (Čolaković 1947: 3) koja je podsećala da je NOD imao široki front pristalica u svim slojevima stanovništva.

3. Pravo: pravna zaštita žena

Novi zakonski propisi u vezi sa položajem žena i zaštita majke i deteta su važan segment društvenog konteksta budući da se u socijalističkoj Jugoslaviji kroz zakonsku regulativu, prema ideoškim postavkama komunizma „vodilo računa o svakom detetu i garantovala materijalna i moralna podrška za majku i dete“ (Kolontaj 1920). Žene su morale biti upoznate sa sopstvenim pravima da bi mogle da ih koriste. Šta više one su se morale „navići da traže i nađu podršku od društva i kolektiva a ne od određenog muškarca“ (Kolontaj 1920). Kroz zakonske modele u vezi sa zaštitom majki i dece i pravima žena po osnovu rada u socijalističkom sistemu dešavao se i pokušaj transformacije porodice na način da se grade novi odnosi između muškarca i žene kroz zajednicu „ljudavi, prijateljstva dva jednaka člana društva koji su slobodni, nezavisni i oboje radnici“ (Kolontaj 1920).

4. Medicina, poljoprivreda i pedagogija

Prilozi iz medicine, pedagogije, poljoprivrede (zemljoradnja, voćarstvo, živinarstvo,..) ilustruju jedan od ciljeva AFŽ štampe – edukaciju žena o sopstvenom zdravlju, zdravlju dece, higijeni, ali i ekonomskom osnaživanju domaćinstva (naročito seoskog ili zadružnog). U tekstovima priloga iz navedenih oblasti na razumljiv način se daje uputstvo šta treba raditi u konkretnim slučajevima kako

bi se žene obavestile o reproduktivnim pravima, ginekološkim oboljenjima, njihovoj prevenciji, zatim o abortusu i posledicama kriminalnih abortusa, porođaju i načinima bezbolnog porođaja, klimakterijumu... Zdravlje dece je takođe česta tema.

Prilozi iz poljoprivrede su tekstovi u kojima se daju uputstva u vezi sa radovima u poljoprivredi, o povrtarstvu, voćarstvu, živinarstvu, pčelarstvu... a tu su i tekstovi koji govore o sprovođenju novih politika u poljoprivredi (gajenje pirinča u Vojvodini). Pedagoškim temama je dat značajan prostor. Žene su se edukovale o vaspitanju predškolske i školske dece, pravilnom psihološko-pedagoškom razvoju dece, kaznama i pohvalama, obrazovanju deteta, vaspitno zapuštenoj deci i problemima u vaspitanju dece. Među najznačajnije tekstove izdvojila bih seriju tekstova A. S. Makarenka, objavljenih u *Glasu žena* (1948-1949) istaknutog sovjetskog pedagoga čije je delo bilo uzor i domaćim pedagozima.

5. Korisni saveti

Šta sve žena može korisno uraditi u sopstvenom domaćinstvu može se saznati iz tekstova koji su uvek na kraju analiziranih listova. To je segment koji se bavio ženskim tradicionalnim ulogama majke, supruge i domaćice. Deo tekstova se odnosi na recepte za jela, spravljanje kobasicu, pripremanje zimnice.. Deo tekstova se odnosi na uputstva kako sašti oče i napraviti obuću za svoju porodicu. Kako sašti lutku, osloboditi se rđe i fleka od mastila, o nagorelom jelu, kako štedeti ugalj, kako praviti liker... su uvek aktuelni saveti koji su se do tada mogli pronaći u „Midžinicinom“²⁵ i „Patinom“²⁶ kuvaru. Može se reći da je deo nasleđa tradicionalno vezanog za građanske porodice, doduše na zadnjim stranicama, ušao u socijalističku porodicu pa tako nalazimo savete i ilustracije kako urediti prostore u kući ili kako postaviti sto... Veliki deo ovih saveta olakšavao je svakodnevni život ženama jer je vladala nestaćica robe široke potrošnje a hrana, obuća i očeća su distribuirane prema posebnom režimu raspodele.

U listu *Zora* se od 1951. pojavljuju rubrike: popularna nauka (mart 1948) i zanimljivosti (april 1951), zatim reklame (novembar 1951) i strip (februar 1953). Ove sadržaje sam kodirala kao posebnu celinu i obradiću ih u kontekstu sličnosti i razlika sadržaja listova *Glas žena* i *Zora*.

6. Izveštaji, reportaže i vesti

Tekstovi koji nose političku i ideološku poruku kroz pozitivne primere angažovanja žena ili doprinosa koje je socijalistička država ostvarila na planu

²⁵ Katarina Popović – Midžina (oko 1830- oko 1913) je Novosađanka, autorka kuvara pisanih narodnim jezikom . *Veliki srpski kuvar* je imao osam izdanja: 1878, 1900, 1905, 1911, 1923, 1931, 1936, 1990. Videti: Stojaković 2001: 84-85.

²⁶ Spasenija Pata Marković je objavila 1907. u Beogradu *Kuvar i savetnik*, knjigu za svako domaćinstvo, po ugledu na bečke i peštanske uzore. Gotovo sve beogradske građanske porodice su imale ovu knjigu, uključujući i moju.

ženskih prava izdvojila sam kao izveštaje, reportaže i vesti. To su tekstovi koji govore o kulturnom uzdizanju žena i radu organizacija AFŽ-a, ali i udarnicama u fabrikama, seljačkim radnim zadrugama, brigadirkama, učiteljkama aktivistkinjama AFŽ-a.

Postoji razlika između izveštaja i reportaža. Izveštaji govore o rezultatima koje socijalističko društvo čini u vezi sa zaštitom majke i deteta, ali i šta sve organizacije AFŽ-a rade u vezi sa organizovanjem i održavanjem domova za decu, jaslica, vrtića, porodilišta, dečijih restorana... Radi se o tekstovima koji pokazuju najbolje primere ostvarenja političkih zadataka koji su oglašeni u političkim tekstovima i pojašnjeni kroz čitalačke časove, konferencije, političke kurseve. Izveštaji su tekstovi u kojima se nabrajaju urađeni zadaci i poslovi uglavnom kolektivnog angažovanja ili daju informacije o radu organizacija AFŽ-a.

Reportaže su tekstovi u kojima se govori o životu i radu žena, pretežno pojedinki, koje su na najrazličitije načine dorinile obnovi i izgradnji zemlje i izgradnji socijalizma, ili su se kao žene kvalifikovale i potvrdile na poslovima koji su do tada bili rezervisani samo za muškarce. Reportaže govore i o uspešnoj edukaciji žena i o ustanovama dečje zaštite. Reportaže prate i fotografije kojima se i vizuelno ilustruje tekst i šalje jasna poruka da je svaka žena pozvana da doprinosi ličnom razvoju ali i razvoju zemlje.

Vesti su kratki tekstovi kojima se obaveštavaju članice AFŽ-a o radu organizacija AFŽ-a u Vojvodini, Srbiji i drugim republikama, uspešnim akcijama na obnovi i izgradnji zemlje i najavljuju događaji kao što su takmičenja povodom praznika, konferencije, tečajevi, kursevi, priredbe i druge akcije. Vesti su bile pretežni sadržaji rubrika *Moje strane* (od jula 1947) i *Dopisi Zori* (od aprila 1947) objavljivanih u listu *Zora*.

Izveštaj Blaženke Stejić „Prva žetva u prvoj Petoljetki“ daje podatke o rezultatima žetve u NR Srbiji koja je uspešna jer je „rezultat brige narodne vlasti i celog naroda“ (Stejić 1947: 4).

Reportaža Desanke Filipović o Dušanki Lazarević seljanki iz sela Malo Kupci ispod Jastreba koja je bila uporna i naučila da čita i piše bila je jedan od mnogih primera menjanja života žena na selu (Filipović 1947: 7).

Šmit Katarina, stočarka sa imanjem »Podunavljem«
u Čelarevu

Zadrugarka Katarina Šmit iz Čelareva
Glas žena septembar (1950) : 19.

Žene Subotice vade krompir za dečje domove. *Glas žena* decembar (1948): 17.

3.5.2. Dominantne uloge namenjene ženama ili između udarništva i dvostrukе opterećenosti

Kako je napisala Aleksandra Kolontaj svaka nova vlast koja se razvija... nudi ljudima novu odgovarajuću ideologiju, a deo te ideologije je i odnos među polovima (Kolontaj 1921). Novo je to što je u ideološkom smislu potčinjenost žena kontradiktorna temeljnim principima proletarijata (Isto).

U marksističkoj teoriji se nejednakost muštaraca i žena razume kao prvi oblik klasne nejednakosti i „poklapa se sa ugnjetavanjem ženskog pola u porodičnom monogamnom obliku“ a njeno oslobođanje je moguće tek kada se ona uključi u „društveno proizvodni rad“ (Papić 1989: 40).

U praksi masovni ulazak žena u privredu značio je i transformaciju porodice. To konkretno znači da se pitanje ulaska žena u privredu nije moglo razmatrati bez razmatranja ženine uloge u porodici (majke, supruge, domaćice). Bilo je jasno da žena ne može da izvršava stare i nove funkcije a da to ne proizvede nešto treće, ili kako se to nazivalo „dvostruku opterećenost žena.“ Jedna od liderki KPJ (KPS) Ida Sabo zalagala se za sledeće rešenje:

Ako polazimo od socijalističkog stanovišta da je žena ravноправна, da ona vrši i još više će vršiti razne profesije i funkcije u društvu, ne može se više zadržati stara organizacija rada u domaćinstvu i moramo svesno da stvaramo mrežu društvenih institucija koje će da okružuju porodicu i koje će da obavljaju razne poslove vezane za svakodnevni život porodice (Sabo prema Stojaković 2007)

U procesu transformacije porodice posebno su istaknute „komune i kućne zajednice“ koje su shvaćene kao „proširene porodice...koje će osloboditi ženu kućnih poslova.“ (Isto)

Kako Simon de Beauvoir zapaža i u SSSR-u je često menjana politika odnosa prema porodici jer „njeno ukidanje ne znači i boljitet za ženu“ (de Beauvoir 1982: 82). De Beauvoir smatra da se muškarci i žene ne mogu posmatrati samo kao „ekonomski entiteti“ i da se ne može zanemariti „specifična situacija žene“ jer je „njena funkcija radnice značajna koliko i reproduktivna sposobnost“ (Isto, 82).

Socijalistički model emancipacije podrazumevao je uključenje žene u privredu uz priznavanje njene društvene uloge majke, domaćice i negovateljice. Ali poželjnju meru unutar dihotomije žena u privredi/žena u kući nije bilo lako odrediti. Komunizam je na ideološkom planu uveo jasan program uključivanja žena u privredu po kome komunizam oslobođa ženu od ropsstva kućnih poslova (Kolontaj 1920) time što uvodi državnu i društvenu brigu o deci (zakonska regulativa, sistemi društvene brige o deci) i organizuje i podržava institucije društvenog standarda (restorane društvene ishrane, radničke restorane).

U socijalističkoj Jugoslavije problem nejednakosti polova u svakodnevnom životu rešavan je po formuli: socijalistički preobražaj društva +

ekonomska nezavisnost i edukacija žena = emancipacija žena (Stojaković 2007). Osnov ženske ravnopravnosti bio je u ekonomskoj samostalnosti žena. Radilo se o procesu koji je počev od 1945. okupio veliki broj žena tokom kojeg je ideoološki, zakonski i finansijski podržan projekat obrazovanja žena i njihovog uključenja u sve segmente života i rada. One su bile: radnice, udarnice, brigadirke, zadrugarke, aktivistkinje AFŽ-a, politički aktivne, a jedan deo je bio ekonomski nezavistan.

Žene su podsticane da se u novim uslovima opredeljuju za nova zanimanja. Tako se pored trdicioanalnih poslova u poljoprivredi, zdravstvu, prosveti i administraciji žene nalaze i za strugovima, fabričkim mašinama i u organima vlasti. Nove ženske uloge: udarnica, brigadirka, zadrugarka, ekonomski nezavisna i politički aktivna žena promovišu se i kroz AFŽ štampu.

Glas žena april-maj (1949): 24

U toku perioda obnove socijalističke Jugoslavije donet je Zakon o Petogodišnjem planu (1947) koji je favorizovao razvoj industrije. Period razvoja bio je od 1948. ugrožen ekonomskom blokadom zemalja Istočnog bloka, predvođenih Sovjetskim Savezom. Trebalo je uložiti velike napore da privredni razvoj ne stagnira. Zato se u periodu 1947-1950. veći broj žena uključuje u neposrednu proizvodnju. Najveći priliv ženske radne snage u socijalističkoj Jugoslaviji bio je u industriji (tekstilnoj, metalnoj, prehrambenoj...). Godine 1947. u privredu je bilo uključeno „21.060 žena od kojih je bilo 2.978 žena udarnika“ (Glas žena 2 (1948): 2). Tokom 1948. postignuti su značajni rezultati u pogledu uključivanja žena u proizvodnju, jer je od ukupnog broja radnika u Vojvodini bilo 20% žena. U 1949. žene su činile 32,2% ukupnog broja zaposlenih radnika (Stojaković 2007). Njihov

trud i elan nije bio zanemaren već se kroz instituciju udarništva posebno negovao. Naročito je ohrabrivano radno angažovanje žena u zanimanjima koja su do tada bila rezervisana za muškarce: kovač, mehaničar, motorista, elektrozavarivač... AFŽ štampa je donosila i reportaže o ženama koje su bile uspešne industrijske radnica. Među njima su reportaže o Eti Godar udarnici i brigadirki u fabrici čarapa „La Pasionaria“ u Subotici (*Glas žena* 2 (1950): 8), Margiti Timar, udarnici u fabrici „Ivo Lola Ribar“ u Odžacima (*Glas žena* 11 (1950): 7) i Mariji Babin koja je prešla put od tkalje do zamenice direktora „Prve bačke“ – tkaonice svile u Novom Sadu (*Slobodna Vojvodina* (23. juli 1949): 2).

Fotografija Zagorka Arnautović, jedne od prvih žena –zavarivačica objavljena je u *Glasu žena* decembar (1949): 7.

U 1949. preko 1.940 žena je u Vojvodini uključeno u industriju, kao povremena radna snaga (*Slobodna Vojvodina* (14. januar 1950): 2). One su ostvarile 108.840 radnih sati. Na radnim akcijama lokalnog značaja učestvovalo je 76.395 žena, a u frontovskim brigadama još oko 300.000 žena koje su ostvarile 961.822 radna dana (*Slobodna Vojvodina* (14. januar 1950): 2). Pokrajinski odbor AFŽ -a Vojvodine je formirao 4 radne brigade od 294 žene koje su mesec i po dana gradile Novi Beograd. Godine 1949. 1.022.140²⁷ žena u Vojvodini ostvarilo je 4.483.885 radnih dana (*Slobodna Vojvodina* (14. januar 1950): 2).

Pored udarničkih rezultata u privredi žene su i dalje imale sve druge tradicionalne uloge: supruga, majka, domaćica, negovateljica starijih članova

²⁷ Misli se na ukupan broj dolazaka koje su žene ostvarile na svim akcijama.

porodice. Mnoge zaposlene žene su se žalile na „strahovit zamor“ od svakodnevnog, „zaglupljujućeg“ posla u kući (Stojaković 2007). Verovalo se da će se uvođenjem električne energije u domaćinstva upotrebot sporeta, frižidera, pegle, mašina za pranje veša i sudova, usisivača... kućni posao svesti na minimum. Pored toga smatralo se da će se osnivanjem servisa za čišćenje stanova, perionica, drugih uslužnih radionica žene rasteretiti kućnih poslova. Ipak, i tada je bilo jasno da će proces izlaska žene u javnu sferu, bremenit nasleđem prošlosti, biti dug.

Još izrazitiji problem opterećenosti zaposlenih žena postao je kod zadrugarki. I one su radile u seljačkim radnim zadrugama i kod kuće vrlo često „zanemarujući kuću i decu ili postajući pasivni članovi seljačkih radnih zadruga“ (*Žena danas* 81 (1951): 12). Pored tih problema seoska sredina opterećena nasleđem patrijarhata bila je plodno tle za uskraćivanje posebnih ženskih prava. Registrovani su i drugi slučajevi zanemarivanja potreba žena ili kršenja ženskih prava, a najdrastičniji primeri su bili neobračunavanje radnih dana za vreme porodiljskog odsustva (Stojaković 2007).

Društveni i politički angažman žena je počeo da se smanjuje od 1950. Razlozi se mogu naći u:

- stabilizaciji privrednih prilika gde nije više bilo potrebe za velikim angažovanjem radne sange;
- prelasku na samoupravljanje i rentabilnu proizvodnju gde su mnogobrojna obdaništa i jaslice predstavljala teret, a njihovim zatvaranjem mnoge žene su napustile posao;
- nižem nivou obrazovanja žena, što je nasleđen problem, tako da je prvo bez posla ostajala radna snaga sa nižim kvalifikacijama;
- preopterećenošću radom u domaćinstvu;
- visokim dečjim dodacima koji su uticali da jedan broj žena napusti posao.

Početkom pedesetih godina otupela je oština „razračunavanja“ sa patrijarhalnim shvatanjima. Do tada podržavani ulazak žena u privredu zamenjen je angažovanjem u društvenom životu pod kojim se uglavnom podrazumevala briga o deci, dobrovoljni rad i „kulturno uzdizanje žena“ (Stojaković 2007).

Najteži deo procesa emancipacije bio je proces transformacije mišljenja muškaraca i žena. Ida Sabo u svom govoru povodom 8. marta 1960. kaže da se u toku socijalističkog preobražaja društva „vrši(o) proces pretvaranja starih shvatanja u nova, proces usvajanja novih pogleda u pogledu položaja žena u porodici i društvu“ (Sabo prema Stojaković 2007). Ida Sabo konstatiše da je socijalizam u FNRJ „potvrdio pravilnost marksističke teorije po ženskom pitanju tj. da je njegovo potpuno rešenje moguće pobedom proletarijata nad kapitalizmom“ (Sabo prema Stojaković 2007).

Socijalistički preobražaj jugoslovenskog društva nije obuhvatio sve patrijarhalne odnose i to je rezultiralo vrlo bitnom, ali ipak delimičnom transformacijom položaja žena u društvu. Edukacija žena ili njihovo kulturno uzdizanje, ulazak u privrednu (posebno u seljačke radne zadruge) bile su najznačajniji planovi u vezi sa aktivnim ženskim ulogama. Ekonomija nege i brige koja je podrazumevala uloge majke, domaćice i negovateljice bila je uvek prisutna tema a njena važnost je menjala intenzitet u odnosu na društveno-politički kontekst.

3.5.3. Dominantne teme: opismenjavanje i „kulturno uzdizanje žena“

Posle oslobođenja zemlje opismenjavanje žena u Vojvodini bio je najvažniji zadatak svih organizacija u sistemu AFŽ-a Vojvodine. Akcija je vođena i preko osnovnih organizacija AFŽ-a, na osnovu registovanog broja nepismenih za svako mesto, grad i srez i imala je takmičarski karakter. Posebno su bili cenjeni napor učiteljica koje su se istakle na tom planu. Socijalistička Jugoslavija je bila prostor velikih regionalnih razlika u pogledu kulturnog i obrazovnog nivoa stanovnika.

Prema statističkim podacima NR Srbija je 1948. imala 6.528.000 stanovnika od toga 3.357.000 (51,42%) žena među kojima je bilo 37% nepismenih. Od tog broja najviše nepismenih žena je bilo na Kosovu i Metohiji (78,4%) a najmanje u Vojvodini (15,5%) (Božinović 1996: 236-239). Sistematičan i ozbiljan rad kroz analfabetske tečajeve započeo je krajem 1945. a posebno je bio intenzivan tokom 1946. U periodu 1946-1950. u NR Srbiji je održano 50.595 analfabetskih tečajeva, učestvovalo je 66.970 predavačica/predavača a pohađalo ih je 1.214.249 muškaraca i žena. Prema zvaničnoj statistici opismenjeno je 778.544 nepismenih ljudi (žena i muškaraca) ili 63,2% svih nepismenih u NR Srbiji. U periodu 1948-1950. više od dve trećine svih opismenjenih u socijalističkoj Jugoslaviji su bile žene sa sela (Božinović 1996: 236-239). AFŽ štampa je pratila aktivnosti organizacija AFŽ-a na opismenjavanju žena. Posebno su isticani primeri ličnog angažovanja žena na tom polju. List *Femeia nouă* doneo je reportazu o dve Rumunke koje su opismenile veliki broj žena i muškaraca. Maria Jivcu (Marija Živku) je radila kao učiteljica u Bogojevu, a pešačila je 16 km da bi opismenjavala "koloniju nepismenih koju su sačinjavale 63 žene i 49-toro dece" (Tera 1952: 5). Sofica Gogo" (Sofija Gogoš) je radila kao učiteljica u selu Ritiševu. U slobodno vreme posvetila se radu sa decom i omladinom. Podučavala ih je, opismenjavala a osnova je i hor. Uspela je da za aktivnosti koje je organizovala okupi sve devojke iz sela (Isto, 5).

Veoma popularna forma okupljanja žena su bile čitalačke grupe koje su u seoskim sredinama istovremeno bile i prela. Žene bi ponele ručne radove, a jedna od njih bi čitala, obično članke iz ženske štampe. U nepotpisanom tekstu „Skupština Sreskog narodnog odbora u Bačkoj Palanci“ saznajemo da je Srezu bačkopalanačkom preko 4000 žena bilo obuhvaćeno čitalačkim grupama, a na

konferencijama AFŽ-a tokom 1948. bilo je prisutno oko 9000 žena (*Slobodna Vojvodina* (16. januar 1949): 1).

Analfabetski tečaj Žena danas 68 (1950): 21.

Једна од читалачких група у Бачком Петровцу. Групе жена уједно месту редовно се састају на заједничко читање. Док им једна од другарица чита чланке из наше штампе, пажљиво слушајући, вредно упредају кудељна влакна или вуну, или израђују неки ручни рад.

Čitalačka grupa u Bačkom Petrovcu *Glas žena* 3 (1949): 23.

„Kulturno uzdizanje žena“, nazivale su se akcije koje su imale za cilj prosvećivanje i obrazovanje žena na planu: zdravstvene kulture, korišćenja ženskih i drugih prava, opštег obrazovanja. Zahvaljujući organizacijama AFŽ-a žene su redovno, kolektivno odlazile u bioskope i pozorišta. Gradski odbor AFŽ-a u Novom Sadu organizovao je kolektivne odlaske žena u bioskop – ponedeljkom. Stanovnice Pančeva su u organizaciji svog Gradskog odbora pored „12 sastanaka i 4 seminara imale i 25 kolektivnih poseta pozorištu i bioskopu.“ (*Slobodna Vojvodina* (11. juli 1949): 2)

Politički kursevi su za žene sa sela bili prava nepoznаница. Mnoge od njih su tek bile opismenjene i nisu bile sigurne da će uspešno savladati političke sadržaje. Radilo se, uglavnom, o strahu od izlaska u javnost, do tada nedostupnom ženama. AFŽ je imao veliku misiju da žene na pristupačan način uvodi u nepoznato. Kako je to u praksi izgledalo govori iskustvo Anice Bešević i njenih koleginica koje: „osim o domaćim poslovima niko niočem drugom nikad nije pitao, a sada su ih pozvali na politički kurs“ koji je ona uspešno završila (*Slobodna Vojvodina* (23. januar 1949): 2). U cilju „podizanja ideoološko-političkog nivoa članstva AFŽ-a“ (*Slobodna Vojvodina* (30. januar 1949): 1) organizovani su i marksistički kružoci i različita predavanja.

U Vojvodini se u periodu 1949-1950. porodilo oko 40.000 žena, a kroz savetovališta za trudnice je prošlo samo 17,1 % žena. Tokom 1948. umrlo je 8, a 1949. 5 porodilja na 1000 porođaja – najviše od eklamsije. Kako je to bolest koja se mogla sprečiti zaključeno je da savetovališta za trudnice nisu dobro radila (Micić-Pakvor 1950: 1-2).

Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine je tokom januara, februara i marta 1951. u osamdesetak vojvođanskih sela organizovao kurs za odgoj i negovanje dece. Cilj je bio da se mlađim majkama daju praktična uputstva o negovanju, hranjenju, zdravstvenoj zaštiti dece. Kurseve su držali lekari, babice, pedagozi, a održavali su se u prostorijama savetovališta za majku i dete, ili u prostorijama mesnih organizacija AFŽ-a. Razlog za ovako široku akciju je bila prevencija smrtnosti dece u Vojvodini koja je u nekim srezovima (kao što je to bio slučaj u Srežu pančevačkom) bila i 12% (Stojaković 2007).

Organizacije AFŽ-a su imale stalni zadatak da organizuju edukaciju žena kako bi one redovno odlazile u savetovališta za majku i dete, da se staraju da se poveća broj savetovališta i da se naročito u seoskim sredinama održavaju predavanja o pravilnoj ishrani, higijeni, dojenju dece i načinima za prehranjivanje dece...

Smrtnost dece je smanjena zahvaljujući prosvećivanju žena, otvaranju porodičišta, obdaništa, savetovališta za majku i dete. Smrtnost dece je 1952. u Jugoslaviji iznosila 10,53% a u Vojvodini 11,45% (u srezovima Kikinda i Sremska

Mitrovica je bila 10%). Bosa Cvetić je zaključila da je i dalje potrebno raditi na prosvećivanju seoskih žena, „širiti uticaj kulturnih domova, knjižnica, čitaonica, zadruga, zdravstvenih ustanova, centara za domaćinstvo i poljoprivrednih stanica“ (Cvetić 1953: 21).

Članice AFŽ-a Vojvodine su učestvovalo u akciji koju je AFŽ Jugoslavije organizovao na Kosmetu. Ova akcija se poklapala sa političkim aktivnostima koje su pratile donošenje Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1951)²⁸. Vojvođanska ekipa je obišla 48 sela i 450 kuća, da bi praktično poučile žene koje nikad nisu izlazile van kućnog praga. Pokazale su im kako treba održavati domaćinstvo, kuvati, negovati i vaspitavati decu, održavati ličnu higijenu. Tom prilikom preglezano je 700 trudnih i bolesnih žena (Stojaković 2007).

Pobačaji su zakonom bili zabranjeni, sem u slučajevima kada je to medicinski opravdano, jer ugrožava zdravlje i život trudnice. Žena nije mogla biti kažnjena zbog pobačaja, ali je odgovaralo lice koje je izvršilo pobačaj ili pomoglo ženi da izvrši pobačaj. Socijalistička vlast nove Jugoslavije se protiv pobačaja borila edukacijom žena i poboljšanjem njihovog ekonomskog položaja. U AFŽ štampi su se pojavljivali tekstovi koji govore protiv nasilnog pobačaja koji vrše nestručna lica kao što je tekst „O pobačajima“ (Micić-Pakvor 1949: 19). U tekstu se navode sve moguće posledice nestručno obavljenih pobačaja po život i zdravlje žena i dobrobit njihovih porodica.

Podaci o pobačajima u Vojvodini su u AFŽ štampi bili oskudni. Krajem 1950. Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine održao je savetovanje sa lekarima, predstavnicima vlasti i drugih institucija o smrtnosti dece do godinu dana i žena, za vreme i posle porođaja. Na tom savetovanju izneti su podaci o pobačajima koji jasno govore da se radi o zabrinjavajućem broju slučajeva. Prema podacima bolnica u Subotici i Somboru broj pobačaja je bio velik i stalno je rastao. Takođe je bio u porastu broj ginekoloških oboljenja za koja se smatralo da su posledice pobačaja. Za 1949. broj pobačaja evidentiran je kao „procenat bolesnika po grupama“ u bolnicama u Vojvodini. Tako je bilo normalnih i patoloških porođaja 7,07% a pobačaja 5,36% (Stojaković 2007). To je bila statistika na osnovu registrovanih slučajeva. Pretpostavlja se da je broj ilegalnih pobačaja bio znatno veći.

Poseban problem je bio upoznati žene sa novim zakonodavstvom, jer je bilo slučajeva čedomorstva i napuštanja vanbračne dece, neobaveštenosti o pravu na porođajno odsustvo i drugim pravima. Žene su mogle ostvariti samo ona prava za koja znaju da po zakonu imaju. Zato je posle II kongresa AFŽ-a Srbije Vojka Demajo, sudija Vrhovnog suda predložila da u sekcijama AFŽ-a „Majka i dete“ bude jedna „drugarica koja će im objasniti kakva prava im zakon daje“ (Stojaković 2007).

²⁸ Vlada NR Srbije donela je Rezoluciju o skidanju feredža 1947. a Zakon o zabrani nošenja zara i feredže donela je Narodna skupština NR Srbije u januaru 1951.

Patrijarhalni model života koji je vekovima držao ženu u potčinjenom položaju nije se mogao ukinuti dekretom. Potpuna ravnopravnost žena jeste bio dugotrajan proces koji se nije mogao temeljiti samo na pravnoj regulativi, već se morao uvesti i u sistem obrazovanja. Zato su se u AFŽ listovima tokom 1951. i 1952. pojavljivali članci o potrebi vaspitanja dece u „duhu ravnopravnosti.“ Tema je i danas aktuelna posebno u segmentu koji govori o primeru koji majka i otac daju deci. „... po povratku kući ženu čekaju još mnoge neizbežne dužnosti ...gde miran stav oca i večita užurbanost majke stvara utisak gospodara i potčinjenog..“ (Milenković 1951: 18). Zato je savetovano da se poslovi dele na sve članove porodice bez podele na muške i ženske, da se dečaci uče da peru sudove, zašivaju dugmeta i biraju igračke (uključujući lutke), a da se devojčice uče da zakucaju ekser, proprave neki manji aparat i slično.

3.5.4. Dominantne teme: ulazak u privrednu sa posebnim akcentom na zadrugarstvo i zadrugarke

Zadrugarstvo i privredni, pre svega industrijski razvoj, bili su prioriteti na kojima se temeljio posleratni razvoj države. Uključivanje žena u privrodu i seljačke radne zadruge je bio dugoročan zadatak svih organizacija AFŽ-a. Članice organizacije su bile angažovane na planu edukacije žena kako bi se one lakše uključile u privredna preduzeća i seljačke radne zadruge i organizovanje dečjih obdaništa, jaslica da bi majke mogle mirno da rade. Ulazak žena u privrodu je bio težak zadatak, jer je većina žena morala da se prethodno kvalifikuje za nova zanimanja. U izveštaju Gradskog odbora AFŽ-a Novog Sada za 1949. planirano uključenje 1000 žena u privrodu. Planom je bilo predviđeno da deo ove radne snage dođe u grad sa sela. Zato je istovremeno planirano otvaranje internata za žene. Pored toga Gradski odbor AFŽ-a Novog Sada planirao je organizovanje stručnih kurseva za osposobljavanje žena za nova zanimanja.

Radni elan u proizvodnji podstican je na više načina. Biti udarnačica/udarnik značilo je prednjačiti u ispunjavanju norme, koja je bila izračunata za svaki posao. Višestruki udarnici/udarnice dobijali bi i mesto brigadira – predvodnika/predvodnica smene ili jednog organizacionog dela proizvodnje. Udarnički i brigadirski status značio je ne samo priznanje, koje se sa ponosom nosilo, već i materijalnu nagradu. Iz zapisnika i izveštaja o radu organizacija AFŽ-a u Vojvodini se vidi da su, među utrošenim sredstvima bile i novčane nagrade udarnicama (Stojaković 2007).

Ženama na selu je posvećena posebna pažnja zbog obaveza koje su one imale u razvoju poljoprivrede i stvaranju radnih zadruga. Tako je tokom 1948. težište rada bilo na uključivanju žena u zadruge. „U 26 srezova u Vojvodini u zemljoradničke zadruge upisano je 66.608 žena, dok je u seljačke radne zadruge upisano 18.362. žena“ (Drugi kongres žena Srbije 1948: 76). U okviru radnih zadruga otvoreno je 30 sezonskih obdaništa kako bi se omogućilo da žene budu aktivnije u radu u „poljoprivredi, ali i u kulturnom unapređenju“. Petogodišnjim

planom predviđeno je bilo „dati privredi 400.000 novih stručnih radnika“ (*Drugi kongres žena Srbije* 1948: 78), a zalaganjem AFŽ-a samo do II kongresa organizacije „u privredu se uključilo 2.704 žene“ (*Drugi kongres žena Srbije* 1948: 79).

AFŽ Vojvodine je kao jedan od prioriteta imao zadatak da radi na što većem uključivanju žena u zadruge. Za novu vlast, sudeći prema nepotpisanom tekstu „Iz života i rada naše organizacije“, seljačke radne zadruge bile su „najpogodniji oblik ujedinjavanja individualnog interesa radnog seljaka s opštim interesom socijalističke zajednice“ (*Glas žena* 2 (1948): 23).

Radni dan 62-godišnje zadrugarke Kriste opisan je u nepotpisanoj reportaži „Lik zadrugarke“ (*Glas žena* novembar (1948): 7). Krista je bila zadužena za uzgoj živine u seljačkoj radnoj zadruzi u Jarku. Njen najbolji savetnik bio je list *Vojvođanski poljoprivrednik*, gde je nalazila savete za svoj novi posao. U zadruzi je bilo organizovano i obdanište sa 30 kreveta a dnevna cena je bila 12 dinara. O udarnici 52-godišnjoj Ljubici Stanković iz Seljačke radne zadruge u Vrbasu objavljena je nepotpisana reportaža „Zadrugarka Ljubica Stanković, najbolji grupovođa vinogradarske brigade svoje zadruge“ (*Glas žena* februar (1950): 13).

Dok je ulazak žena u privredu beležio zadovoljavajuće rezultate, agitacija za ulazak žena u zadruge nije zadovoljio rukovodstvo AFŽ-a Vojvodine. U nepotpisanom izveštaju o radu Pokrajinske organizacije AFŽ-a Vojvodine „Pojačati politički rad sa ženama – najvažniji zadatak organizacija AFŽ-a“ prenet je stav Ruže Tadić da nije bilo planskog i upornog svakodnevnog rada – agitacije „kod žena za ulazak u seljačke radne zadruge“ (*Slobodna Vojvodina* (6. oktobar 1949): 1).

Organizacije AFŽ-a su planski pomagale seljačkim radnim zadrugama. U Kikindi u seljačke radne zadruge i zemljoradničke zadruge bilo je uključeno „3.555 članica AFŽ-a“, koje su u zadrugama osnivale aktive: za čuvanje dece, konferencije i predavanja, živinarstvo, uništavanje gusenica, održavanje zadružnih zgrada, uređenje zadružnih prodavnica... (*Slobodna Vojvodina* (10. juni 1949): 1).

Tokom 1951. zapažena je pojava opadanja broja zaposlenih žena u svim granama privrede. To je bila posledica stvaranja novog privrednog sistema. Jedan od razloga je bio i Uredba o dodacima za decu iz 1951. Majke sa više dece napuštale su posao i posvećivale se odgoju dece. Značajno je uticala i još uvek važeća podela poslova na muške i ženske pa su žene pored osmočasovnog rada u privredi i uslugama morale da obave sve druge kućne poslove.

O promeni položaju radno angažovanih žena u Vojvodini posle 1951. govorila je Ruža Tadić na VI plenumu CO AFŽ-a Jugoslavije. Ona je iznела podatak da su u seljačkim radnim zadrugama u Vojvodini žene činile pretežnu radnu snagu od 60% do 80%, ali su neznatno učestvovalе u upravljanju. Od 1050 seljačkih i zemljoradničkih zadruga u Vojvodini samo je u jednoj žena bila predsednik. Ruža Tadić je u tekstu „Osmi mart međunarodni praznik žena“ dala

podatak da u Vojvodini u „201 selu nijedna žena nije izabrana u narodne odbore“ (Tadić 1953: 2). Broj žena u sreskim narodnim odborima pao je sa 8,75% u 1950. na 3% u 1952 (Isto, 2).

Masovni prodor žena u privredu socijalističke Jugoslavije doneo je jednu novu situaciju da su žene sada aktivne na redovnom poslu, kod kuće i kao društveno-političke radnica. Dr Bosiljka Milošević, ugledna lekarka, profesorka Beogradskog univerziteta i članica Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije, analizirala je radnu sposobnost žena u novim okolnostima. Konstatovala je da se zaposlene žene brže zamaraju od muškaraca zbog dodatne opterećenosti radom u domaćinstvu i podizanjem dece. Dok muškarac može da se odmori posle napornog rada u fabrici, ustanovi... žena započinje još jedan radni dan kod kuće, gde se troši njena psihička i fizička snaga i gde nema neradnih dana. Takav rad se kretao „za ženu bez dece do 9 sati dnevno, a za ženu sa decom do 2 godine i do 15 časova dnevno“ (Milošević 1953: 15). Zato je dr Bosiljka Milošević zaključila „da za ženu u radnom odnosu domaći rad predstavlja faktor koji štetno deluje na njenu zdravlje i oštećuje njenu radnu sposobnost... a zbog nedostatka stvaralačkog efekta domaći rad deluje depresivno na životnu energiju žena“ (Isto, 15).

Jedan broj žena je tokom 1950. i 1951. napustio posao, naročito posle porođaja. Novi način rukovođenja privredom je postavio i nove zahteve: borbu za rentabilnost preduzeća i racionalizaciju radne snage.

3.5.5. Dominantne teme: ekonomija nege i brige

Ekonomija nege i brige u ovom radu označava dobrovoljne i neplaćene aktivnosti kojima su žene u socijalističkoj Jugoslaviji omogućile zbrinjavanje, negu i brigu za sve ranjive kategorije društva: decu u jaslicama i obdaništima, decu bez roditelja, đake u internatima i školama, stare ljude, koloniste, invalide, stanovništvo u „pasivnim krajevima“, žene i decu u Kosovsko-metohijskoj oblasti, učesnice i učesnike na velikim gradilištima, graničare... Korpus dobrovoljnih aktivnosti nazvala sam ekonomijom jer je mobilizacija žena preko organizacija AFŽ-a na poslovima proizvodnje hrane, obuće i odeće i rad na održanju svakodnevnih potreba (nega za nabrojane kategorije stanovništva) doprinela da se započne socijalistička transformacija društva. Milioni besplatnih radnih sati koje su žene socijalističke Jugoslavije položile u temelje nove države nisu dovoljno poznata činjenica. O ekonomskom razvoju socijalističke Jugoslavije u prvoj dekadi ne može se govoriti bez doprinosova koji su žene dale kroz poduhvat koji sam u ovom radu nazvala ekonomijom nege i brige.

Odmah posle završetka II svetskog rata započeto je sa osnivanjem dečjih ustanova. Cilj je bio da se obezbede kontrolisani uslovi za ravoj i vaspitanje dece. Velike, čiste i svetle prostorije u koje su deca smeštana bile su uglavnom dobro opremljene. Deci je obezbeđena zdrava i sveža hrana. Kolektivizacija je bila opšti pravac delovanja. U prvim godinama stvaranja socijalističke Jugoslavije vaspitanje dece je shvaćeno kao društvena obaveza. To je bio prvi razlog kampanje osnivanja

obdaništa i jaslica za decu. Drugi razlog je bio pomoć radnoj ženi - majci. Od 1950. ta politika je korigovana priznavanjem veće uloge porodice.

Termin patronat je nasleđen od građanskih ženskih organizacija koje su se brinule za napuštenu decu, stare i bolesne ljude i uopšte ljude u nevolji. Članice AFŽ-a bile su odgovorne za osnivanje, a delom i za rad socijalnih institucija: obdaništa, domova za nezbrinutu decu, domova za stare, internate, bolnice, porodilišta, savetovališta, dečje restorane, kuhinje... One su omogućavale rad socijalnih institucija, pre svega ličnim, dobrovoljnim radom - radeći kao kuvarice, spremacke, negovateljice, obrađujući baštne određene za domove, obdaništa, bolnice, skupljajući potreban nameštaj, inventar, odeću, obuću, dobrovoljni prilog u hrani i novcu, preuzevši brigu o deci, starima, ranjenicima i invalidima. Naročito je bio značajan rad na zbrinjavanju ratne siročadi.

U Vojvodini su do maja 1946. ustanovljeni patronati nad: 32 dečja doma, 10 srednjoškolskih internata, 3 šegrtska i učenička doma, 24 obdaništa, 4 prihvatališta i 54 porodilišta. Najuspešniji patronati su bili u Kovačici, Čuki, Novom Sadu i Krušedolu. (*Zapisnik sa plenuma Pokrajinskog odbora AFŽ-a za Vojvodinu*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, F.338 Knjiga zapisnika br. 1, maj 1946).

Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine je imao precizan pregled ustanova nad kojima su žene imale patronat po srezovima. Tako je dečijih domova u Srežu somborskem bilo u: Somboru (54. dece) i Odžacima (35. dece). Ustanovljena su četiri zabavišta u Somboru, a obdaništa u Crvenki, Odžacima i Vrbasu. Domovi za stare su bili u: Apatinu, Vrbasu i Somboru. U Srežu somborskem je bilo i šest internata. AFŽ Sombor je vodio računa o 15-oro dece, a o ostalima somborski, apatinski i kulski srezovi. Porodilišta su radila u: Kuli, Apatinu, Odžacima i Somboru, savetovališta za trudnice, odojčad i čekaonice za majke sa decom - samo u Somboru (Stojaković 2007).

U Srežu subotičkom porodilištu su bila u: Subotici (2), Moravici, Malom Iđošu, Feketiću, Topoli i Čantaviru. Konstatuje se da treba „propagirati porodilišta“ da bi odziv žena bio veći. Interesantan je podatak da su se o platili lekara i babica u porodilištima brinule gradske vlasti, a AFŽ je davao hranu (Stojaković 2007).

Pored toga u Subotici su radila 2 obdaništa, dom ratne siročadi, dom staraca, srednjotehnički internat i oporavilište na Paliću. Siročad i socijalno ugrožena deca do tri godine, bila su smeštena u dečjoj ustanovi „Kolevka“. AFŽ Subotice je za potrebe nabrojanih institucija obezbedio „paradajz i pekmez, a II rejon daje za obdanište 6000 dinara mesečno“. Pored toga očekivalo se da će biti obezbeđeno “tri vagona pšenice i oko 36 svinja“ (*Zapisnik*, F. 338, maj 1946).

Okružni odbor AFŽ-a za Srem je, kako je zabeleženo u navedenom zapisniku, bio delom zadužen za snabdevanje sledećih institucija: dom za gluvenu decu u Indiji, dom ratne siročadi u Krušedolu i Privinoj Glavi, šegrtski internat, dom staraca i internat stručne devojačke škole u (Sremskoj) Mitrovici, 8 stalnih i 5 sezonskih obdaništa i jedno zabavište (Stara Pazova), a pored doma za

stare u Mitrovici bilo ih je u: Pazovi, Rumi i Petrovaradinu. Za potrebe pobrojanih institucija „gaji se 100 svinja“ (*Zapisnik F.* 338, maj 1946).

Okružni odbor AFŽ-a Sreza novosadskog (bez Novog Sada) bio je zadužen za niz socijalnih ustanova - patronata. Tako se konstatuje da su najbolji patronati bili u Titelu i Bečeju, s tim što AFŽ Titela davao pomoć u besplatnom radu i namirnicama, a AFŽ Bečej u novcu. U srezu su radila dva obdaništa u Bečeju i Bačkom Petrovom Selu. AFŽ je u potpunosti izdržavao obdanište u Bačkom Petrovom Selu. Pored toga delom su vodile brigu o: domu za stare, šest internata, devet porodilišta, dva savetovališta za majke i decu. Za potrebe pobrojanih institucija „hrane 40 svinja“ (*Zapisnik F.* 338, maj 1946).

Dečje jasle *Dolgozó Nő* 10 (1948): 3.

U Novom Sadu bila su dva dečja doma, pet obdaništa, a jasle sa 60 kreveta su bile u osnivanju. AFŽ Novog Sada je svakog meseca davao 500 dinara za obdanište, a jednokratno je skupljeno 8.500 dinara za zimnicu za domove i obdaništa. U Novom Sadu je radio jedan dom za stare sa 91 korisnikom. Zdrav-

stvenih stanica i savetovališta za žene i decu bilo je u svakom rejonu. Konstatuje se da u gradu ima i prostitucije (*Zapisnik F.* 338, maj 1946).

Dečje jasle u Novom Sadu *Žena danas* 50 (1947): 5.

U izveštajima o radu AFŽ-a lako je uočiti da je sekcija „Majka i dete“ bila uvek među najuspešnijim. Tako je sekcija „Majka i dete“ Gradskega odbora AFŽ-a Pančevo „organizovala: 10 predavanja o vaspitanju dece i zaštiti majke i deteta, 40 poseta obdaništima, dečjim domovima, đačkim internatima i domovima učenika u privredi. Članice AFŽ-a uručile su poklone u vrednosti od 214.000,00 dinara“ za različite potrebe (*Slobodna Vojvodina* (11. juli 1949): 2). Sreska organizacija Sreza bećejskog je obezbedila obuću i odeću za 400 dece, a za 70. dece su obezbedile letovanje. Za grčku decu žene Sreza bećejskog skupile su hrana i odeću u vrednosti od 166.950 dinara, a za otvaranje obdaništa u Bećeu 143.000,00 dinara (*Slobodna Vojvodina* (25. januar 1949): 1).

Pored akcija otvaranja i pomaganja obdaništa, jaslica, dečjih kuhinja, porodilišta, savetovališta za majku i dete... tu su i nove aktivnosti: doček Nove godine u obdaništima, letovanje dece, izrada dečjih igračaka i šivenje dečjeg rublja.

Gradski odbor AFŽ-a Novog Sada organizovao je niz akcija za stvaranje uslova za bolji život dece. Otvorena su nova obdaništa i dečje jasle, treća dečja mlekara u gradu, nabavljen je rublje za decu u jaslama i otvoren internat za decu iz Grčke koja su potražila utočište u Jugoslaviji bežeći „ispred krvavog monarhofsističkog terora“ (*Slobodna Vojvodina* (21. februar 1949): 1). Kao pomoć letovalištima za decu žene Vojvodine su u 1947. sakupile 619.967 dinara i 24.316

kg različitih namirnica. Tokom samo jedne akcije novosadska organizacija AFŽ-a je odenula 72 deteta (Stojaković 2007).

U Bečeju organizovan je aktiv žena „za izradu dečjih igračaka, sakupljanje voća, šivenje dečjeg rublja za obdaništa i sezonske vrtiće. *Slobodna Vojvodina* je (23. maja 1948: 2) donela vest da je Gradski odbor AFŽ-a u Novom Sadu otvorio prvo porodilište²⁹ „u Gajevoj ulici br 26. sa pet soba i osamnaest kreveta.“ Sreski odbor AFŽ-a Sreza novosadskog otvorio je tokom 1948. tri sezonska dečja obdaništa u seljačkim radnim zadrugama u Futogu, Kaću i Bačkom Jarku, ali nije uspeo pokušaj da se obdanište otvori u fabrici cementa u Beočinu.

U prvim posleratnim godinama članice AFŽ-a ličnim dobrovoljnim radom angažovale su se na njivama, gradilištima, radnim akcijama, setvama i žetvama. Pomagale su ustanove dečje zaštite, siromašnu decu, držale patronate nad ustanovama socijalne zaštite, vodile brigu o trideset pet porodilišta u Vojvodini. Do 1950. članice AFŽ-a su kroz ekonomiju nege i brige (koja se oslanjala na dobrovoljni rad žena, njihove novčane priloge, priloge u odeći i obući) podržale razvoj socijalističke Jugoslavije preuzimajući brigu nad socijalno ranjivim kategorijama društva. Podatak da su gradeći zadružne domove, puteve, škole, domove zdravlja, obdaništa... „žene Vojvodine samo u toku 1949. dale u radnim akcijama 6.000.000 dobrovoljnih radnih časova i uštedele državi preko 55.000.000 dinara“ (*Žena danas* 77-78. (1950): 13) govori u prilog prepostavci da su žene odlučujuće prodržale svakodnevni život unutar soptvenih porodica, ali i svakodnevni život sela i gradova. One su bile majke svojoj i deci bez roditelja i dobrovoljne negovateljice i van sopstvenih porodica.

U okviru ekonomije nege i brige postojala je još jedna akcija u kojoj je AFŽ imao veliku ulogu. Bila je to organizacija Dečje nedelje, manifestacije koja je za cilj imala „mobilisanje masa za rešavanje pitanja zaštite majke i deteta...“ (*Slobodna Vojvodina* (13. avgust 1949): 1). Dečja nedelja je bila manifestacija ustanovljena u čitavoj FNRJ 1947.

U Novom Sadu se povodom Dečje nedelje održavala akademija, a u ostalim mestima predavanja. Čitava akcija je imala takmičarski karakter, kao i sve druge akcije AFŽ-a. Od 1947. do 1950. značaj manifestacije se povećavao u istom obimu u kome je i postavljeni cilj rada AFŽ-a gubio druge forme osim one koja se neposredno ticala zaštite majke i deteta. Tokom 1950. u Vojvodini je povodom Dečje nedelje otvoreno mnogo novih vrtića, dečjih restorana, igrališta... Prema statistici Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine te godine otvoreno je još 110 dečjih sezonskih obdaništa pri seljačkim radnim zadrugama, 59 dečjih igrališta, 90 pionirskih kutića i soba (*Slobodna Vojvodina* (14. jula 1950): 2). U sklopu manifestacije organizovane su posete deci bez roditelja, seljačkim radnim zadrugama.

---

²⁹ Radi se o van bolničkim ležajevima.

U periodu 1950-1953. dolazi prvo do redefinisanja zadataka AFŽ-a. Organizacije AFŽ-a su sada bile ekskluzivno zadužene da organizovano i sistematski pomažu školi, porodici i „narodnoj vlasti“ u realizaciji programa predškolskog i vanškolskog vaspitanja. Stabilizacijom privrednih i političkih prilika i uvođenjem samoupravljanja menjaju se uslovi života i rada. U privredi se uvode kategorije ekonomičnosti i pozitivnog bilansa. Ženska radna snaga se našla u novim uslovima poslovanja. Država je ponudila visoke dečje dodatke koji su imali dvostruku ulogu:

- jedan broj žena je napustio posao da bi bio sa decom i oslobođio nova radna mesta;
- sve se više troškovi ogoja dece prebacuju na porodicu.

Uredba o dodacima za decu doneta je 1951. a cilj je bio da ga svi koji imaju pravo na taj dodatak primaju u novcu i bonovima u ukupnom iznosu od 3000 dinara po detetu. Kada se saberi ukupna primanja za decu vidi se da su primanja porodica sa više dece bila značajno veća u odnosu na one bez dece ili sa jednim-dva deteta (Stojaković 2007). Sredstva za dečije dodatke obezbeđivala je država iz budžeta i doprinosa koji su plaćale zadružne i društvene organizacije. Ovakav način finansiranja dečjih dodataka sprečio je mogućnost da se u nekim preduzećima zaposljavaju samo radnici bez dece kako ta preduzeća ne bi morala da isplaćuju dečje dodatke. U isto vreme time se ukinulo državno izdržavanje internata, učeničkih i studentskih domova. Sada su roditelji plaćali boravak u internatima i domovima. Veći deo rashoda za dečja obdaništa, vrtiće i jasle još jedno vreme snosila je država.

U seljačkim radnim zadrugama u Vojvodini je 1950. godine, bilo 120 dečjih obdaništa sa oko 3.700 dece. U 1951. otvorena su 2-3 sezonska obdaništa. Otvaranju obdaništa protivili su se „rukovodioci, predsednici zadruga i brigadiri“ zbog „materijalnih troškova održavanja.“ Smatrali su da brigu o dečjim obdaništima treba da preuzmu „zadružni savezi i poljoprivredni fondovi“ (Stojaković 2007)

U *Slobodnoj Vojvodini* je 23. juna 1951. na trećoj strani objavljen članak „Zašto ne rade dečji vrtići u zadrugama“ gde se navode izgovori kojima su se rukovodioci zadruga služili da opravdaju novonastalu situaciju: „suša je i ne mogu da obezbede hranu za decu; majke neće da daju decu u vrtiće; zgrade u kojima su bili vrtići su izdate i ne mogu da se vrate...“. Za otvaranje vrtića su posle Trećeg kongresa AFŽ-a bili zaduženi „Saveti za prosvetu i kulturu, povereništvo poljoprivrede i AFŽ“ (Stojaković 2007), a dešavalo se da u Savetima za prosvetu i kulturu niko i nije bio zadužen za sezonske vrtiće u zadrugama. Članice AFŽ-a nisu mogle da spreče zatvaranje obdaništa.

Peti plenum Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije održan je u Beogradu 15. i 16. juna 1951. Delegatkinje su zaključile da su žene Jugoslavije najviše zainteresovane za rad ustanova za zaštitu majke i deteta. Zato je zadatak žena Jugoslavije bio da rade na razvoju tih ustanova i da rešavaju eventualne probleme

u njihovom funkcionisanju. Taj zadatak je trebalo ostvariti kroz angažovanje na zborovima birača, radničkim savetima, posebnim organima koji se brinu za zadravlje, socijalnu politiku, obrazovanje... Pored toga žene su pozvane na samostalno okupljanje „po pojedinim oblastima“, a to je obrazlagano potrebom da nauče da koriste sve forme upravljanja državom.

Zaključci Petog plenuma Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije obavezivali su nedefinisani korpus zainteresovanih pojedinki, a ne konkretnе organizacije u sistemu AFŽ-a. Organizacija je funkcionisala u uslovima koji očito nisu bili jasni ni samom rukovodstvu. Zato su i preporuke nedorečene, jer i pored jasnog delokruga rada organizacije rukovodstvo nije znalo kome se tačno obraća. Time je dat doprinos gašenju organizacije i pre formalnog prestanka njenog rada 1953.

3.5.6. Dominantne teme : *Dan žena - prilog za istoriju obeležavanja 8. marta*

Tokom Narodnooslobodilačke borbe žene su kao članice AFŽ-a na oslobođenim teritorijama proslavljale 8. mart što je uvek uključivalo i predavanje (referat) o značenjima praznika. Jedna od liderki AFŽ-a Vojvodine, Srbislava Kovačević je u poruci pod nazivom „Ženama zapadnog Srema“ (Muzej Vojvodine, br. 22135, februar 1944), o značaju 8. marta rekla sledeće:

Pre 30 godina za vreme prvog imperialističkog rata svesne žene celog sveta uzele su 8. mart za svoj međunarodni ženski dan. Onaj rat nosio je u sebi znake ropstva i bede i zato su žene i tada prvi put u istoriji javno digle glas protiv nepravednog rata pozivajući svoje sinove da ne liju krv za ugnjetavače. Od tada na taj dan žene su ostavljale svakidašnje poslove i izlazile na ulice gradova demonstrirajući i tražeći svoja prava i bolje uslove života za sebe i svoju decu (Kovačević Muzej Vojvodine, br. 22135).

Iz brošure *8 mart* koju je izdao Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije preuzeti su delovi teksta i objavljeni u *Ženi danas* u tekstu „Iz istorijata AFŽ-a“. Tako saznajemo da su tokom Narodnooslobodilačke borbe u patrizanskim jedinicama i organizacijama AFŽ-a na oslobođenoj i okupiranoj teritoriji žene obeležavale 8. mart „s puškom u ruci, u jurišu na neprijatelja, u brizi nad ranjenim drugovima, u brizi o izbeglicama – žrtvama fašističkog terora, u neumornom radu za naše borce...“ (*Žena danas* 68 (1950): 35). U nepotpisanom tekstu „Živeo 8 mart, Dan međunarodne solidarnosti žena u borbi za mir i demokratiju“ konstatiše se da su žene Jugoslavije „... učešćem u oružanoj borbi protiv fašizma (i tako) ispunile svoj internacionalistički dug“... Po završeku Drugog svetskog rata proslava 8. marta je bila u „znaku borbe i rada za bolji život svog naroda...“ (*Žena danas* 68 (1950): 35-36).

5. 0. REZULTATI ANALIZE

5.1. Rodna perspektiva *Glasa žena*

Glas žena je bio namenjen članicama AFŽ-a Vojvodine „službenicama, seljankama i domaćicama“ (Popov 1986: 203), ali sudeći prema analiziranim člancima i sve većem broju radnica. Dominantni modeli predstavljanja žene u *Glasu žena* odražavaju promenu ideološko-političke platforme koja ima za cilj konstrukciju matrice za efektivno uključivanje žena u razvojne procese u društvu (Morinjak- Bamburać 2007: 19).

Ideologija i obrazovna struktura publike uslovile su sadržaj lista, strukturu tekstova, način prezentacije i prenošenja poruka o novim rodnim ulogama. Analiza tekstova u *Glasu žena* u odnosu na kategoriju društvenog konteksta pokazuje da politički tekstovi u užem smislu, reportaže i izveštaji čine 59,53% svih objavljenih tekstova. Ideološki stavovi u političkim tekstovima baziraju se na ključnim dokumentima (zaključci, rezolucije, proglaši) KPJ, Narodnog fronta. Oni su iskazani prema sledećoj matrici :

- loš položaj naroda (naročito žena) u Kraljevini Jugoslaviji nasuprot novom, pravednjem u sistemu socijalističke Jugoslavije u kome se vodi računa o svakom članu društva;
- ističe se i veliča uloga KPJ i J. B. Tita;
- daju se primjeri novog, boljeg položaja žena u društvu (zakonski propisi, edukacija žena, zapošljavanje, sistem društvenog standarda, besplatno školovanje, zdravstvena zaštita...)
- od žena se zahteva izuzetno radno angažovanje, učestvovanje u privrednom, političkom životu, u okviru ekonomije nege i brige da bi se socijalistički sistem izgradio i održao;
- ženama se poručuje da one u novom sistemu grade i obezbeđuju bolju budućnost za sebe, ali i za svoju decu;
- ističe se doprinos žena svih zajednica u Vojvodini.

Najzastupljeniji žanr su reportaže (25,19%) – pozitivni primeri radnog angažovanja žena svih starosnih struktura i nacionalnosti na najrazličitijim poslovima (fabričke radnice, brigadirke, udarnice, traktoristkinje, muzilje, učiteljice, predstavnice narodne vlasti, graditeljke puteva, škola, obdaništa...). Najčešće pominjane uloge namenjene ženama su: radnica, zadružarka, brigadirka, udarnica, graditeljka, članica AFŽ-a, politički aktivna žena, žena koja se obrazuje, majke, vaspitačice i negovateljice. One često nisu mlade, ali su požrtvovane, pametne, snalažljive, uporne i nastoje da se obrazuju kao drugarica Krista (*Glas žena*

novembar (1948): 7) i Ljubica Stanković "vođa vinogradarske grupe" seljačke radne zadruge "Savo Kovačević" iz Vrbasa (*Glas žena* februar (1950): 18). Ideološki diskurs nije najjače izražen u aktuelnim predstavama radnika i zadrugarki, već u kontrastu sa onim što su one bile (i što bi i dalje bile) u „staroj Jugoslaviji.“

Unutar političkih komentara uočila sam poruke koje se tiču opšte društvene situacije (opšte društveni plan) i poruke koje se odnose na zadatke organizacija AFŽ-a i članstva AFŽ-a kroz lično angažovanje na ispunjenju opštег cilja.

U nepotpisanim tekstu "VIII pokrajinska partijska konferencija" (*Glas žena* decembar (1948): 1-2) govori se o zadacima svih frontovskih organizacija u vezi sa agrarnom reformom, nacionalizacijom privatnih preduzeća i likvidacijom privatnih trgovina, što je sve u sklopu opštег društvenog plana. Glasovi koji donose ovaj plan pripadaju visokim funkcionerkama KPJ koje su imale partijska zaduženja da rade u AFŽ-u (Vida Tomšić, Anka Berus, Milka Agbaba). Poruke su upućene liderkama nižih odbora AFŽ-a i članicama organizacije.

Posredstvom AFŽ štampe, čitalačkih grupa i konferencija, širokom sloju žena će se prvo objasniti zašto se i na koji način društvo transformiše u socijalističko, pravednije, gde neće biti socijalnih razlika, a zatim se postave konkretni zadaci članstvu AFŽ-a, kao što je to u političkom tekstu "Pojačajmo ideoološko vaspitanje naše radne žene" (Tadić 1949: 8-10). Radi se o tekstu gde je dat primer matrice za mobilizaciju članstva: kroz lično angažovanje svake žene do opštег (definišanog) plana. Žene su kao ravnopravne članice društva pozvane i odgovorne da podrže napore novih, socijalističkih vlasti. Analiza sadržaja u *Glasu žena* je pokazala da dominiraju politički tekstovi upućeni članicama AFŽ-a koje se pozivaju i mobilišu da ličnim angažovanjem podrže razvoj socijalističke države.

Delovi referata, govori, rezolucije i proglašenja, kojih u strukturi političkih tekstova u užem smislu ima 21,91%, objavljuvani su neposredno po završetku kongresa KPJ, Narodnog fronta AFŽ-a. Liderke AFŽ-a koje su i visoke funkcionerke KPJ, KPS bile su autorke referata i govora. Van sistema AFŽ-a članstvu se preko *Glasa žena* obratio J. B. Tito delom govora prilikom prijema zadrugara, oglašavajući plan transformacije sela kroz sistem zadruga kao primarni politički plan (Tito 1949: 1-4).

Pisma čitalaca, otvorena pisma su retko korišćen diskurs. Radi se o manifestovanju podrške najvišem partijskom vrhu u vezi sa angažovanjem žena u privredi - „Pismo jedne bake“ (Kolarić 1949: 20); protiv Rezolucije IB-a - „Čvrsto stojimo na putu kojim nas vodi naša Partija“ (MO AFŽ Čoka 1949: 5); obnovi i izgradnji zemlje – „Pismo jedne graditeljke Novog Beograda“ (Žmura 1949: 23); protiv Rezolucije IB-a – „Niko ne sme deci oduzeti otadžbinu i dom“ (Milin 1949: 9-10) i pismo podrške AFŽ-u i J. B. Titu povodom povlačenja poziva predstavnica AFŽ-a na zasedanje MDFŽ – „Sekretarijatu Međunarodne demokratske federacije i maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu“ (*Glas žena* oktobar (1949): 15). Autorke pisama su skrivene kao jedna graditeljka, jedna baka, grupa članica AFŽ-

a iz Čoke, ili preko autora/autorke koji prenose poruku žene kojoj su zadržali dete u SSSR-u (Milin 1949: 9-10). Skrivenost pošiljaoca poruka data kao neupravni govor znači da su poruke pre objavljuvanja prošle kroz proces kodiranja ka preferiranim značenjima.

Tekstovi iz kulture zauzimali su 12,97%, vesti 10,44%, a svi ostali prilozi (pravni položaj žena, pedagogija, poljoprivreda, medicina i korisni saveti) 17,03% prostora lista. Prilozi iz kulture sastojali su se od književnih priloga, književnih tekstova sa tematikom NOB-a i priloga o kulturnim dešavanjima. Najzastupljeniji su književni prilozi koji uključuju i one sa tematikom NOB-a koji zajedno čine 58,52% svih tekstova iz kulture. Književni prilozi koji su obrađivali period NOB-a objavljivani su u periodu od novembra 1948. do decembra 1949. a bili su u funkciji stvaranja novog sistema vrednosti i nove estetike.

Prilozi iz poljoprivrede govore u prilog tezi da su žene u periodu 1948-1950. shvaćene kao nosioci živinarske, povrtarske, voćarske i pčelarske proizvodnje, nosioci novih praksi u poljoprivredi (lekovito bilje, povrće, pirinač) i promene načina ishrane (više povrća i voća), uvođenja novih tehnologija prerade voća i povrća.

Prilozi iz medicine govore o zdravstvenoj edukaciji žena, načinima za prevenciju bolesti, reproduktivnom zdravlju (trudnoća, rađanje, pobačaj), klimaksu, pubertetu, menstruaciji, o prednostima rađanja u porodilištima i savetovalištima za majku i dete. Medicinska tematika u tekstu o pobačaju (Micić-Pakvor 1949: 19) pokazuje koliko je patrijarhat bio prisutan i u stavovima liderki AFŽ-a. Tekst o pobačajima je bio i podloga za reprodukciju patrijarhalnih stereotipa (namerni pobačaj je ubistvo deteta). Prilozi iz pedagogije su deo plana vaspitanja najmladih u duhu novih vrednosti „stvaranje novog borbenog socijalističkog čoveka“ (Kostić 1950: 3).

Vizuelno predstavljanje osoba u novinama je deo ideološkog diskursa i odražava predstave o rodu u određenom društvenom i političkom kontekstu. Analiza naslovnih strana *Glasa žena* pokazuje da su u periodu od novembra 1948. do decembra 1949. na naslovnicama i zadnjim stranama lista bile žene u aktivnim ulogama (političarke, zadružarke, udarnice i žene koje se edukuju). Majka i dete dominiraju na naslovnicama i zadnjim stranama lista tokom 1950. što je u skladu sa pomeranjem ciljeva AFŽ-a ka ekonomiji nege i brige. J. B. Tito je bio na četiri naslovnice (jun 1949; avgust 1950; mart 1950 i novembar 1950) kao podsećanje na liderstvo KPJ i samog J. B. Tita. Setve i žetve, kao i fotografije masovnih proslava su u drugom planu. Fotografije na unutrašnjim stranama pokazuju loš kvalitet fotografija i njihov nedostatak. Deo izveštaja i reportaža bio je ilustrovan odgovarajućim fotografijama koje su vizuelno dokumentovale dešavanja ili prikazivale zaslužne članice AFŽ-a. Objavljene fotografije pokazuju žene u prvom planu bilo da se radi o aktivnim ženskim ulogama, ili o ulogama iz ekonomije nege i brige. Prikazane su žene svih starosnih dobi, žene iz grada i sela različitih zanimanja (zadružarke, radnice, politički aktivne žene, majke sa decom, gradi-

teljke puteva, zadružnih domova...) uvek u skladu sa objavljenim tekstom na način da afirmišu lične ili kolektivne napore žena u izgradnji socijalizma.

Veliki deo poruka (35,11%) u *Glasu žena* ženama su upućivale žene - autorke tekstova među kojima i liderke AFŽ-a : Vida Tomšić, Milka Agbaba, Ruža Tadić, Bosa Cvetić, Anka Berus i Jovanka Rakić. Među njima je bilo i članica najviših organa KPJ: Vida Tomšić, Anka Berus, Milka Agbaba. Njihova imena i status su bili deo političke poruke koju su prenosile. Analiza političkih komentara, reportaža i izveštaja pokazuje da se poruke tekstova, često jasno izražene u naslovu ili podnaslovu, podudaraju sa aktuelnim zadacima AFŽ-a.

Politički tekstovi su objavljivani na prvim stranama *Glasa žena*. Liderke AFŽ-a na pokrajinskom nivou su bile autorke izveštaja i reportaža objavljenih na srednjim stranama lista (9-20). Položaj u hijerarhiji moći autorki tekstova u skladu je sa značajem tekstualnih poruka i mestom na kome su štampane.

Redakcijski i dopisnički tim *Glasa žena* nigde nije bio označen, ali se na osnovu tekstova može reći da je bio stabilan. Raspored priloga (Srem, Novi Sad, Zrenjanin, Subotica...) govori da je planski formirana mreža dopisnika - autorki izveštaja, reportaža i vesti kako bi se „pokrila“ čitava Vojvodina. Na osnovu objavljenih tekstova može se reći da je Verica Komljenović izveštavala iz Srema, Bojana Beljanski iz Novog Sada, Božana Protić iz Sreza somborskog, a Anica Kabiljo iz čitave Vojvodine. Među saradnicama se ističe dr Nada Micić Pakvor, članica PO AFŽ-a Vojvodine. Ona je bila autorka 22 priloga iz medicine i jednog izveštaja o smrtnosti dece u Vojvodini. Tekstovi dr Nade Micić Pakvor o ženskom zdravlju bave se ženskom svakodnevicom, ali kroz njih su prenošene poruke o konstrukcijama rodnih uloga u domenu reprodukcije.

Analiza je pokazala da u strukturi objavljenih tekstova preovlađuju oni nepoznatih autora/autorki (47,32%) tokom čitavog perioda izlaženja lista. Među nepotpisanim autorima/autorkama krije se nedefinisani broj žena koje nisu bile značajne u hijerarhiji AFŽ-a, a koje su imale zaduženja unutar lokalnih organizacija AFŽ-a da izveštavaju o događajima, ličnostima i akcijama u skladu sa proklamovanim ciljevima AFŽ-a.

Najveći deo potpisanih tekstova u *Glasu žena* potpisuju žene (35,11%). Među autorkama tekstova, pored liderki AFŽ-a, bile su članice redakcije, dopisničke mreže, a na uredničkoj poziciji je tokom čitavog perioda izlaženja lista bila Kristina Babin. Može se reći da je *Glas žena* bio list namenjen ženama, članicama AFŽ-a, koji su uređivale žene kao i da su poruke ženama prenosile žene.

Najznačajnija autorka političkih tekstova je Vida Tomšić, predsednica CO AFŽ-a Jugoslavije i članica CK KPJ. Ona je predstavljala glas koji je tumačio ciljeve rada, zadatke organizacija AFŽ-a u odnosu na politički plan i socio-kulturni kontekst, sporne ili nedovoljno jasne organizacione i aktivističke planove AFŽ-a nastale zbog promena ideoško-političkih planova unutar KPJ. Vida Tomšić je slala aksiomske poruke koje su značile definisanje (kontrolu) delovanja organizacija i čitavog sistema AFŽ-a.

Analiza tekstova o dominantnim temama: opismenjavanje i kulturno uzdizanje žena, ulazak žena u privrednu sa akcentom na zadrugarstvo i zadrugarke, ekonomija nege i brige i 8. mart pokazuje različit intenzitet prožimanja političkog plana i realizaciju postavljenih zadataka u svakodnevnom životu. Analiza političkih tekstova u užem smislu liderki AFŽ-a i reportaža, izveštaja i vesti koje su pisale članice AFŽ-a pokazuje promenu položaja žena u društvu, nove uloge koje žene osvajaju, ali i teškoće u ostvarivanju emancipacije žena. Rezultat prožimanja su sabiranja/oduzimanja vektora³⁰: a) ideološko-političkog plana koji je utemeljen i u zakonima, rezolucijama i zaključcima kongresa KPJ b) zalaganja žena, članica AFŽ-a koje su taj plan unele u svakodnevni život i dale mu mere (broj dobrovoljnih sati, broj opismenjenih, broj konferencija, čitalačkih časova...) i fizionomiju (imena i prezimena aktivistkinja i liderki AFŽ-a). Analiza pokazuje da se ženska situacija menjala u skladu sa promenom ciljeva i zadataka AFŽ-a i da je bila posledica promene ideološko-političkog plana koji je položaj žena primarno sagledavao u kontekstu potreba opšte društvenog i privrednog rasta.

Realna ženska situacija predstavljena je kroz izveštaje o radu organizacija AFŽ-a, reportaže o uspesima žena i vestima o radu organizacija AFŽ-a. Do 1950. na delu je snažan iskorak žena u javnu sferu koji se beleži kroz dobrovoljne radne sate, opismenjene žene, žene uključene u privrednu i zadrugarstvo, političku angažovanost žena. Ženske uloge iz ekonomije nege i brige u tom periodu nisu zaboravljene, ali su sudeći po izveštajima, reportažama i vestima o realnom životu žena bile za korak iza aktivnih ženskih uloga. Od 1950. socijalistička Jugoslavija je ušla u stabilniji period kada se ideološki aparati države, obrazovni sistem i mediji kreću ka poziciji očuvanja postojećeg političkog sistema (Gramši prema van Zonen, 2004: 125). U tom periodu žene su doobile ulogu vaspitača dece predškolskog i nižeg školskog uzrasta.

Na političkom nivou od 1950. pojavljuju se stavovi da su žene u gradskim sredinama u razvijenim delovima Jugoslavije (Slovenija, deo Hrvatske, deo Vojvodine) "postigle ravnopravnost" (Tomšić 1950a: 1-2).

Liderke AFŽ-a zadovoljile su se merom postignute transformacije ženske situacije jer se u okviru ideološkog okvira ženska situacija cenila u sklopu postignuća radničke klase i zakonskih rešenja.

---

³⁰ Vektor je pojam iz linearne algebре, koji je uveden da bi se razlikovale veličine koje imaju pravac i smjer. Izvor: [/bs.wikipedia.org/wiki/Euklidov_vektor#Sabiranje_vektora](https://bs.wikipedia.org/wiki/Euklidov_vektor#Sabiranje_vektora)

Članice Sreskog odbora AFŽ-a Kikinde na političkom kursu. *Glas žena* april-maj (1949): 22.

Porodilište u Kuli. *Glas žena* decembar (1948): 7.

5.2. Rodna perspektiva *Zore*

Analizom sadržaja lista *Zora* pokazuje da je publika (ciljna grupa) bila izrazito heterogena jer je nisu činile samo radnice, domaćice, zadrugarke, intelektualke, službenice, već žene različitih socio-kulturnih krugova. Dok su Vojvođanke ulazile u fabrike, zadruge, institucije vlasti, dotle je deo žena iz Kosovskometohijske oblasti skidao feredže ili napuštao kuće po prvi put. Analiza sadržaja *Zore* je ogledalo različitih političkih planova KPJ koji treba da daju aktivističke odgovore na ženske situacije u različitim delovima Srbije.

Analiza tekstova prema izdvojenim kategorijam društvenog konteksta pokazuje stabilnost osim 1953. kada se detektuje pomeranje dominantnih diskursa. U periodu 1945-1953. dominiraju izveštaji (26,46%), slede politički tekstovi (politički komentar, deo referata, govora, proglašenja, spoljnopolički komentari, jubileji, istorijski događaji, pisma čitalaca, parole i panegirici) 18,09% i reportaže (13,95%). U periodu 1948-1950. dominiraju izveštaji (27,25%), slede politički tekstovi (20,64%) i reportaže (14,75%) dok u periodu januar-mart 1953. dominiraju izveštaji (33,33%), slede korisni saveti (16,6%), vesti (14,5%) i prilozi iz književnosti (14,5%). Dominantni diskurs u svim posmatranim periodima su izveštaji o radu organizacija AFŽ-a, fabrika, seljačkih radnih zadruga. Ženske situacije se sagledavaju u okviru opštег plana izgradnje zemlje i planske privrede. Iskorak ka novim zanimanjima i ulogama žene nisu mogle da se ostvare bez razvoja novih proizvodnih sistema i organizacija koje bi prihvatile masovni ulazak žena u proizvodnju. Tako se čini da su, ceneći prema dominantnim kategorijama u odnosu na društveni kontekst, prikazi izgradnje privredne infrastrukture u koju mogu da uđu i žene dominantni aspekt političkog diskursa u *Zori*.

Analiza vizuelnih saržaja naslovnice i zadnje strane pokazuje da se u periodu 1948-1949. na naslovnicama promovišu aktivne ženske uloge zadrugarki i radnica, a upola toliko je onih koje prikazuju majke i decu. Slede setve i žetve kao vizuelna potvrda primarnog državnog plana proizvodnja hrane u koju su aktivno uključene žene. Na zadnjim stranama dominiraju žene u aktivnim ulogama, gotovo u istom obimu kao i žene prikazane kao majke i negovateljice. Na naslovnicama i zadnjim stranama *Zore* nalaze se motivi iz različitih delova Srbije, a od dvobroja januar-februar 1949. i krojevi za obuću i odeću. Motivi: narodne nošnje iz Srbije (juli-avgust 1946), Beograd (januar 1947), okolina Despotovca (april 1947), rodna kuća V. Karadžića u Tršiću (septembar 1947), Golubački grad (oktobar 1948), zgrada Albanija u Beogradu (januar 1949) grad Ram (mart 1949) Novi Beograd (novembar 1949) na zadnjim stranama lista je mali kurs očigledne geografije Srbije.

Analiza sadržaja *Zore* pokazuje da je u periodu 1948-1950. dve trećine tekstova nepoznatih autora, 18,75% potpisanih su napisale žene, a 10,06% muš-

karci. Smene na uredničkim pozicijama Nada Bogdanović i Nevenka Vujić (1948-1949) i Milka Perišić (1949-1961) kao i upola manji procenat autorki u odnosu na *Glas žena* (*Zora* 18,75%; *Glas žena* 35,11%), govori u prilog prepostavci o nestabilnoj dopisničkoj mreži, problemima sa uredničkim poslovima. O tome govori i broj saradnika/saradnica u toku dve godine za tekstove iz pedagogije - 5 i medicine - 11. Ipak, može se reći da su *Zoru* uređivale žene koje su bile i među najznačajnijim autorkama političkih tekstova, izveštaja i reportaža.

Među autorkama tekstova izdvajaju se dve grupe:

- liderke AFŽ-a, visoke funkcijerke KPJ ili KPS: Cana Babović, Vida Tomšić, Judita Alargić, Vanda Novosel, Mitra Mitrović, Mara Naceva, Milka Minić i Bosa Cvetić;
- urednice i članice redakcije *Zore*: Blaženka Stejić, Nada Bogdanović, Nevenka Vujić, Milka Perišić i Krasavina Pešić.

Prema broju tekstova, njihovom značaju po temi i mestu objavlјivanja najznačajnije autorke političkih tekstova su Cana Babović i Vida Tomšić. Tekstovi Cane Babović objavljeni su u periodu januar - avgust/septembar 1948. u vreme kada je bila predsednica CO AFŽ-a Jugoslavije, visoka funkcijerka KPJ i „ministar rada NR Srbije“ i govore o osnovnim zadacima AFŽ-a koji su u saglasju sa ideološko-političkom platformom KPJ: ispunjenje Petogodišnjeg plana (januar 1948: 6-8), kulturno-prosvetno podizanje žena (mart-april 1948: 10-11) i uključenje žena u privrednu (avgust-septembar 1948: 4). Njen diskurs su parole koje znače uopštenu akciju u skladu sa uopštenim zadacima AFŽ-a:

... dogod mi ne podignemo ženu u kulturnom i prosvetnom pogledu nema pune aktivizacije žena u privrednom, političkom i kulturnom životu... (Babović 1948: 10-11).

Analizom tekstova Cane Babović vidi se da ona sebe shvata kao visoko pozicioniranog člana (a ne članicu) KPJ, „ministra rada NRS“. Njen liderski položaj u AFŽ-u je partijski zadatak gde ona ne uspeva da pokaže da može, da se bar u nekim segmentima života, identificuje sa članstvom. Žene su za nju drugo i drugačije: mi („podignimo kulturno-prosvetni nivo“) one („žena“) (Isto, str. 10-11). Analiza tekstova Cane Babović prikaz su usvajanja patrijarhalnog modela razmišljanja žene koja je osvojila visoke pozicije unutar KPJ.

Vida Tomšić je autorka političkih tekstova objavljenih u *Zori* u periodu januar 1948 - oktobar 1950: o političkom radu među ženama (januar 1948: 9-10), liderskoj poziciji Partije i AFŽ-u (avgust-septembar 1948: 1-3), organizacionim zadacima AFŽ-a (oktobar 1948: 4-6), radu AFŽ-a posle Petog kongresa KPJ (mart 1949: 1-3), AFŽ-u i socijalističkom preobražaju sela (juni 1949:1-2) i promeni rada AFŽ-a (oktobar-novembar 1950: 2-5). Njeni stavovi su utemeljeni u ideološko-političkoj matrici KPJ. Vida Tomšić mnogo dublje i šire posmatra žensku situaciju nego Cane Babović, shvatajući da je „ropska situacija koja se pokazuje u mnogim situacijama u svakodnevnom životu žena“ prisutna u uslovima stvaranja

novog društva i da je zato potrebno naći one forme rada sa ženama „koje će im jasno predočiti povezanost njihovih života sa razvojem čitave zajednice...“ (Tomšić 1948: 9-10). Vida Tomšić je donosila aksiomatske poruke za liderke i članice AFŽ-a, ali je u isto vreme bila duboko svesna problema koji su pratili promenu ženske situacije. Pod problemima ovde podrazumevam one koji su nastali unutar ženskog korpusa zbog nasleđa patrijarhata, a koji je ona prepoznala kao „ropski položaj“. U analiziranom korpusu članaka nema tekstova Vide Tomšić o promeni ideološko-političke matrice KPJ kao uzroku vraćanja žena u kuće počev od 1950. Ukinjanje profesionalnih funkcija u AFŽ-u, podržavanje ženskih uloga iz ekonomije nege i brige i povlačenje žena iz javne sfere Vida Tomšić je zabrinuto komentarisala, ali do nivoa uopštene i nedelotvorne kritike društvenih odnosa: „malograđanštini i preživelom odnosu prema ženama preživelog kapitalističkog društva, odnos društva sa dvojnim moralom...“ (Tomšić, 1952a: 1) propuštajući da to poveže sa važećom ideološkom matricom.

A. van Dijk zagovara stav da ideologija nije socio-kulturna kategorija i ne može se prepostaviti da će biti prihvaćena od svih članova društva (Idiology and discourse: A multidisciplinary introduction str. 13-14.), a Vida Tomšić kao najznačajnija autorka političkih tekstova o ženskoj situaciji u AFŽ štampi u socijalističkoj Jugoslaviji u periodu 1948-1953, nikad nije osporila ideološki pristup koji je žensko pitanje razmatrao u okviru položaja radničke klase.

Svakodnevni život žena u *Zori* je predstavljen izveštajima, reportažama i vestima. Blaženka Stejić i Krasavina Pešić su najproduktivnije autorke izveštaja i reportaža gde su predstavljeni pozitivni primeri učešća žena u privrednom, društvenom i političkom životu zemlje. Rodnom analizom izveštaja i reportaža u *Zori* našla sam tri nivoa predstavljanja ženske situacije.

U izveštaju „I ona se bori za izgradnju socijalizma“ (K.P. 1949: 10) o radu seljačke radne zadruge „Jovan Veselinov-Žarko“ u Surduku (Vojvodina) trećina teksta odnosi se na radne uspehe Vojinović Drage odgajivačice svinja. Ona je prikazana kao „neustrašiva žena“ nekadašnja borkinja u NOB-u, sada „borac za socijalizam“. Ona je pametna, preduzimljiva (odvaja mlade svinje od starijih, održava primernu čistoću, pere podove, menja prostirku), u isto vreme je pismena i edukovana za posao koji obavlja (ispisana imena krmača sa brojem prasadi, pravi plan za nove planske staje). Ona je žena koja se pita kada je posao kojim se bavi u pitanju.

U izveštaju „Zadrugarke u Staroj Božurni“ (Stejić 1949: 7) govori se o radu seljačke radne zadruge „Tito“ u Srežu dobričkom (centralna Srbija). Ženama u zadruzi je posvećena polovina teksta. One su: većinska radna snaga, rade sve poslove, pa i muške, one su po prvi put imale mogućnost da koriste plaćeno porodajno odsustvo, jer je to njihovo zakonsko pravo, ali se ne koriste tim pravom „jer smatraju da treba da rade dokle mogu“. Pojedinačno se pominju zadrugarke Milica Jovanović, Saveta Stojanović Zagorka Stanković i Deska Petrović, ali samo uz podatak o radnim satima koje su ostvarile. Žene nisu u telima odlučivanja, a

sezonsko obdanište se spominje u kontekstu koji je bliži problemu nego pozitivnom primeru: „sada se na kursu za dečje negovateljice nalazi jedna zadrugarka. Kada završi kurs ona će pomoći da se pri zadruzi osnuje sezonsko obdanište“ (Isto, 7).

U reportaži „Na zajedničkom radu“ (K.P. mart 1949: 7) predstavljen je rad AFŽ-a u selu Kruševcu u Srežu pećkom (Kosovsko-metohijska oblast). U početku su bile aktivne samo Crnogorke „koje su sve pismene“. Kasnije se osnivaju aktivi (mlekarstvo, obrađivanje povrtnjaka, za siromašnu decu, porodilje...) da bi se u rad uključile i „Šiptarke“. Saznajemo da su „Šiptarke vekovima zapostavljane, sputavane starim običajima odvojene od svakodnevnog života“ i da je zato AFŽ imao zadatak da im pomogne da se „bore sa svojom okolinom koja je njihovo opismenjavanje primala sa negodovanjem“ (Isto, 7). Otpori su bili očigledno veliki tako da je Oblasni odbor AFŽ-a Kosovsko-metohijske oblasti naložio svim nižim odborima da se otvore aktivi za narodnu radinost gde bi se kasnije otvarale radionice za narodne rukotvorine (Vlahović 1948: 14). Tradicionalni ženski zanati (vez i tkanje) bili su put kojim su se žene, u patrijarhalnim sredinama, najlakše uključivale u privrednu.

Navedeni primeri pokazuju tri nivoa uronjenosti žena u patrijarhalne norme, od položaja koji pokazuje vidljivost žena i napredak na društvenoj lestvici (Vojvodina), do položaja izolacije iz svakodnevnog života (Kosovsko-metohijska oblast). Rodna analiza tekstova ne pokazuje da se o različitim ženskim situacijama raspravljalо, već se samo na nivou reportaža i izveštaja mogu konstatovati ogromne razlike u odnosu na položaj žena u društvu u odnosu na različite delove NR Srbije. One se čitaju posredno što upućuje na političku odluku u vezi sa kodiranjem poruka sa ciljem da se u prvi plan stave pozitivni primeri ženskog angažovanja u svim sferama života i rada. Posledica tog stava je dominacija pozitivnih primera ženskih situacija iz Vojvodine.

Zadruge i zadrugarke su najčešća tema o kojima je pisano, a među njima se ističu reportaže i izveštaji nastali u Vojvodini (reportaža o poljoprivrednoj školi u Futogu, o prvoj ženi „brigadiru“ iz Iriga, zadrugarkama iz Bačke Topole, Surduka, Karlovčića i Stanišića). Tu su i reportaže i izveštaji gde se govori o udarnicama, radnicama iz Vojvodine i centralne Srbije. Ipak su primeri Vojvođanki najviše u skladu sa proklamovanim ciljevima rada AFŽ-a: reportaža o Terezi Poljaković (Zora februar (1948): 11), reportaža o Veri Carević (Vitez 1948: 11); reportaže o Ivani Paroški i Smilji Atanacković (Z.K. 1950: 4-5), reportaža o Juliji Lazar (Beljanski 1950: 12)...

5.3. Rezultati kritičke analize tekstova u odabranim AFŽ mesečnicima i *Slobodnoj Vojvodini*

5.3.1. *Glas žena i Zora*

Uporedna analiza sadržaja *Glasa žena i Zore* pokazuje da postoje sličnosti i odstupanja u odnosu na društveni makro i mikro-plan. Makro-plan je u odabranim listovima predstavljen kroz ideološku matricu, zakone i sve drugo što reprezentuje državu uključujući njene institucije, organizacije i odnose moći. Uporedna analiza tekstova odabralih listova pokazuje da postoji visok stepen usaglašenosti sadržaja u predstavljanju makro-plana oba lista jer se kroz političke tekstove, reportaže i izveštaje prenose istovetna ideološka, zakonska, institucionalna rešenja za žene kao društvenu grupu.

Razlike postoje kod predstavljanja mikro-plana koji čine žene u konkretnim životnim situacijama. Analiza tekstova odabralih listova pokazuje da su žene u NR Srbiji bile izrazito heterogena grupa u meri da je ravnopravnost za veći deo žena iz Vojvodine bila ostvariv projekat, a za veći deo žena Kosovsko-metohijske oblasti samo reč.

U tom kontekstu *Glas žena* je imao koherentniju ciljnu grupu: veći deo žena Vojvodine je živeo u socio-kulturnim uslovima koji su već čitav vek podržavali školovanje žena i njen izlazak u javnu sferu. Problemi koji su u izveštajima opisani, a ticali su se nehigijene, sakrivanja porođaja, sujeverje... jasno su vezani za kolonistička naselja, ali ne da bi se pojave žigosale već da bi se rešavale. Analiza izveštaja i reportaža pokazuje da su žene iz kolonističke populacije vrlo brzo koristile pozitivnu društvenu klimu za žensko angažovanje van kuće tako da su i one uspešno iskoračile u javnu sferu kao Marija Katić, Marija Nikolić i Marija Bustruc zadružarke SZR „Maršal Tito“ u Stanišiću, (Vukanić 1950: 11-13).

Glas žena je pored autorki koje su bile visoke funkcijerke KPJ ili KPS i AFŽ-a objavljivao tekstove pokrajinskih funkcijerki AFŽ-a: Ruže Tadić, Jovanke Rakić, Zore Krdžalić, Anke Kmezić, Ete Kizur ... Poruke koje su one prenosile imale su za cilj da pojasne zadatke organizacija AFŽ-a i svake članice, vodeći računa o konkretnim uslovima u kojima Vojvođanke žive i rade. Rezultat takvog medijskog diskursa je proizvodnja konkretizovanih zadataka (često sa jasnim adresama), uspešnija mobilizacija žena u odnosu na zadatke i regione u Vojvodini i preciznija kontrola urađenih zadataka.

Glas žena je imao ujednačen obim predstavljanja podržavanih ženskih uloga:

- žene u političkom životu i političarke: „Članice Pokrajinskog komiteta i Revizorne komisije KPS za Vojvodinu“ (*Glas žena* decembar (1948): 3); „Žene izabrani predstavnici“ (*Glas žena* april (1950): 6-8); „Timar Margita poslanički kandidat“ (Pavić 1950: 7) i dr.

- žene u industriji: „Novi život naših radnika“ (*Glas žena* novembar (1948): 5); „I one se bore za izvršenje plana“ (Beljanski 1949: 20); „Žene nosioci ordena rada III reda“ (*Glas žena* apri-maj (1949): 17); „Žene u metalskoj industriji“ (Grčić 1949: 7-8); „Životni put Marije Juhas“ (Kobal 1949: 15); „Marija Babin“ (Budakov 1949: 10-11); „Za široko uključivanje žena u pokret za visoku produktivnost rada“ (B.D. 1949: 5-6); „Sonja Erbežnik“ (Popovicki 1949: 13-14); „Lik žene rukovodioca u proizvodnji: Barbara Pulsiak“ (Vasić 1950: 13) i dr.
- žene u zadružama: „Lik zadružarke“ (*Glas žena* novembar (1948): 7); „Napredak zadruge Pinki“ (Komljenović 1949: 13-14); „Žene Ravnog Sela osnovale brigadu za obnovu ekonomije“ (Kabiljo 1949: 14-15); „Mara Racić - brigadir povrtarske brigade“ (Ilijin 1949: 9-10); „Živka Delibos nije prekinula borbu“ (*Glas žena* jun (1949): 17); „Žetvena pobeda u seljačkoj radnoj zadruzi 'Srem'“ (Kabiljo 1949: 6-7); „I one prednjače u radu svoje zadruge“ (Stančić 1949: 6); „Napredno živinarstvo u zadruzi“ (Kizur 1949: 15), „Među zadružarkama u Bačkom Petrovcu“ (B.B. 1949: 16); „Ženska brigada iz Kuštilja“ (Trifu 1949: 21); „Zadruga Prvi maj u Subotici“ (Kizur 1949a: 15-16); „Lik žene zadružarke - Milica Ostojić“ (S.P. 1950: 9-10) i dr.

Vojvodina je imala specifičnosti koje nisu bile prisutne u drugim delovima NR Srbije: proces kolonizacije, proizvodnja hrane i obavezni otkup. U sve ove procese je bilo uključeno članstvo AFŽ-a, a *Glas žena* je o tome izveštavao. Multietničnost Vojvodine je takođe tema o kojoj se piše najviše o radu organizacija AFŽ-a u mestima gde je većinsko stanovništvo mađarske, rumunske, rusinske i slovačke nacionalnosti. U tekstovima koji govore o ulasku žena u privredu, zadružarstvo, politički život zemlje nailazimo na žene svih nacionalnih zajednica Vojvodine.

Analiza sadržaja *Zore* pokazuje da su političke tekstove pisale liderke AFŽ-a Jugoslavije: Cana Babović, Vida Tomšić, Judita Alargić, Vanda Novosel, Mitra Mitrović, Mara Naceva, Milka Minić i Bosa Cvetić, ali za razliku od *Glasa žena* u *Zori* je izostala povezanost makro i mikro nivoa kroz tekstove koji su uzimali u obzir realnu situaciju. Analiza članaka Judite Alargić, Mitre Mitrović, Milke Minić i Bose Cvetić, predstavnica AFŽ-a Srbije, pokazuje da su se one političkim porukama kretale u okvirima makro-nivoa, a da je izostajala veza sa realnim ženskim situacijama. Drugi nivo poruka koje su donosile urednice i dopisnice *Zore* nije bio u pravcu proizvodnje konkretizovanih zadataka (sa jasnim adresama koje su odgovorne za njihovo izvršenje), već pretežno opis stanja ili odabir situacije koje su bile u skladu sa proklamovanim ciljevima AFŽ-a.

Analiza sadržaja *Zore* pokazuje da je postojala namera da se što je moguće ravnomernije izveštava o realnim ženskim situacijama iz svih delova NR Srbije. Sudeći prema izveštajima, reportažama i vestima organizacije AFŽ-a u Vojvodini, Beogradu, većim gradovima u NR Srbiji bile su najvidljivije. Podaci o radu AFŽ-a

u Kosovsko-metohijskoj oblasti su oskudni osim u sledećim brojevima: jul 1947, januar 1948, januar i septembar 1950. kada se sprovodi politička kampanja u vezi sa skidanjem feredža koja je okončana donošenjem Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1951).

Da bi se postigla geografska ravnoteža vesti uvedene su rubrike *Dopisi Zori* (od jula do avgusta 1946) i *Moje strane* (od avgusta 1947) gde su pretežno objavljivane vesti o radu organizacija AFŽ-a širom Srbije.

Za razliku od Vojvodine, gde nije bilo četnika, u drugim delovima NR Srbije obračun sa četničkim pokretom je bio politički prioritet. Počev od juna 1946. u *Zori* se može naći serija članaka o suđenju Draži Mihajloviću i zločinima četnika: "Narod traži smrt za Dražu Mihajlović" (Vujić 1946: 6); "Pravda mora biti zadovoljena" (Žene sela Dragovca 1946: 6); "Četnici su je živu pekli" (Pešić 1946: 7); "Naš narod je patio i on ima da sudi" (*Zora* jun (1946): 7); "Najveći zločinac i izdajnik Draža Mihajlović osuđen na smrt" (Lj.S. 1946: 6-7). Ovih i sličnih članaka u *Glasu žena* nema.

U aprilskom broju *Zore* iz 1951. prvi put se pojavljuje rubrika koja u sebi sadrži, zanimljivosti, ukrštene reči i slične sadržaje sa namerom da zabave čitateljke. U februaru 1951. prvi put se pojavljuje rubrika *Naša kritika* u kojoj se govori o slabostima u radu organizacija AFŽ-a -"Više rada manje diskusije" (*Zora* februar (1951): 17), kao i o propustima u radu domova učenika u privredi – "Brinimo se više o domovima" (*Zora* mart (1951): 11). U junskom i julskom broju *Zore* iz 1951. na 18. i 8. strani u rubrici *Naša kritika* objavljene su karikature koje postavljaju sledeća pitanja: zašto prodavnice ne rade tako da zaposlene žene mogu da idu u nabavku posle posla; zašto konduktéri ne staju kada vide majke s decom koje čekaju na stanicama i zašto mala deca ne mogu da se igraju u dečjim igralištima jer su im prostor zauzela velika deca? U julskom broju *Zore* iz 1951. prvi put se pojavljuje rubrika *Modna strana Zore*, reklame u novembru 1951. a strip u februaru 1953.

Članice "Prve župske udarne brigade". *Zora* avgust (1949): 8.

Zora jul (1951): 8

Zora je, za razliku od *Glasa žena* koji je izlazio u kontinuitetu, imala prekid tokom 1952. što je bila posledica nedovoljne profilisanosti lista. Slabljenjem AFŽ-a, počev od 1950. ženama je prepusteno da odaberu meru angažovanja u javnoj sferi, kao i da slobodno selektivno prihvataju poruke i meru sopstvenog informisanja. Počev od 1950. žene su pozvane da se lično pretplate na listove, a u tim uslovima nije bilo moguće očekivati da će Vojvođanke kupovati sva tri lista. *Žena danas* i *Zora* su bili listovi koji su nastavili da izlaze i posle 1950. s tim što je *Zora* imala problem jer je "mali broj žena bio preplaćen" uz to su mnoge organizacije AFŽ-a, naročito iz Vojvodine vraćale list "jer im ne treba" (Perišić 1950: 8). Očigledno je napravljena procena da je nepotreban poseban list PO AFŽ-a na srpskom jeziku. List PO AFŽ-a na mađarskom jeziku *Dolgozó Nő* (*Vajdasági Dolgozó Nő, Újvidek 1946-1951*) izlazio je godinu duže od *Glasa žena*. Procena položaja žena u Vojvodini je rezultirala pokretanjem lista PO AFŽ-a na rumunskom jeziku *Femeia nouă* (Vršac, 1950-1953), sa ciljem da se promeni položaj Rumunki naročito u seoskim sredinama.

5.3.2. Dan žena – 8. mart u ogledalu AFŽ štampe i Slobodne Vojvodine (1946-1953)

Analiza odabranih tekstova o 8. marta pokazuje da se naziv praznika menjao. U prvim posleratnim godinama (1946-1949) pretežno nalazimo sledeće naslove: „Osmi mart, dan smotre doprinosa žena na izgradnji i obnovi“ (*Slobodna Vojvodina* 8. mart 1946), „Živeo 8. mart Međunarodni borbeni dan žena“ (*Sloboda Vojvodina* 8. mart 1947), „Međunarodni praznik žena“ (*Žena danas* 40. 1946), „Svestrano mobilisanje žena za izgradnju socijalizma – najlepša proslava 8. marta“ (*Zora* februar 1949).

U periodu 1950-1953. nazivi praznika su: „Osmi mart - Dan žena; Dan žena“ (*Slobodna Vojvodina* 8. mart 1951 i 7. mart 1952) i „Živeo 8. mart“ (*Žena danas* 68. 1950). U naslovima su uz naziv praznika najčešće korištene reči: smotra, proslava, priredba, drugarsko veče sa programom i igrankom (*Zora* mart 1953) što je nagoveštavalo da je ideološki plan promenjen i da se ključni identiteti žena konstruišu iz sledećih pozicija: žene koje obrazuju, vaspitavaju, neguju i čuvaju.

U analiziranom korpusu u AFŽ štampi dominira politički tekst (referat) - preko 50% dok u *Slobodnoj Vojvodini* dominiraju vesti (63,15%), a politički teksti su na drugom mestu (19,29%). Ovaj raskorak se može tumačiti time da je *Slobodna Vojvodina* dnevni list sa većim obimom vesti, dok su AFŽ listovi mesečnici gde su vesti u drugom planu.

Ako analiziramo sadržinu političkih tekstova u *Slobodnoj Vojvodini* i AFŽ listovima vidimo da postoji usaglašenost osnovnih poruka jer sve izviru iz iste ideologije. S tim u vezi je i činjenica da su povodom 8. marta političke tekstove u *Slobodnoj Vojvodini* i u AFŽ štampi pisale liderke pokrajinskog AFŽ-a: Zora Krdžalić - Zaga, članica Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine zadužena za kultu-

ru i propagandni rad, Ruža Tadić predsednica AFŽ-a Vojvodine zadužena za socijalnu i zdravstvenu zaštitu kao i „organizaciono učvršćivanje organizacije“ i Anka Kmezić, sekretarka Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine, članica Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Sve pobrojane liderke AFŽ-a bile su i narodne poslanice i visoke funkcionerke KPS.

U političkim tekstovima objavljenim u *Slobodnoj Vojvodini* u periodu 1946-1949. ženama i muškarcima se šalju poruke koje se tiču radnog angažovanja žena na različitim poslovima: u fabrikama, na poljima, zemljoradničkim zadrugama, ali i u narodnooslobodilačkim odborima gde su predstavnice vlasti. Ženama su ideoškim i partijskim odlukama namenjene aktivne uloge u kreiranju društveno-ekonomske sfere ali se podržavao i poseban društveni plan obrazovanja i edukacije žena. Ipak, u svim političkim tekstovima i dalje je važna uloga žene kao majke (ne samo sopstvene dece već i dece koja nisu imala roditelje) kao i čitav niz uloga iz ekonomije nege i brige (briga o porodiljama, dojiljama, invalidima, učenicima u domovima, kolonistima). Ženama su se slale poruke o tome da emancipacija treba da se temelji na zakonskoj ravnopravnosti žena i njenoj ekonomskoj nezavisnosti. U AFŽ stampi se, za razliku od *Slobodne Vojvodine* navedene poruke razrađuju u širem obimu (veći broj strana), ali i kroz poruke u izveštajima, reportažama, vestima. Naročito se koriste pozitivni primeri angažovanja žena u javnoj sferi (reportaža i izveštaj: tekst i fotografija). Povodom 8. marta daje se niz primera nesebičnog angažovanja žena naročito na obnovi i izgradnji, ali i na planu ženskih prava. Socijalistički diskurs je obiloval konkretnim podacima, brojkama i merama svega što se postiglo, a pozitivni primeri su u prvom planu. Konstrukcija rodnog identiteta u analiziranoj AFŽ stampi i *Slobodnoj Vojvodini* u periodu 1946-1949. podrazumevala je i odsustvo slobodnog, selektivnog prihvatanja poruka. Poruke su usvajane posredstvom konferencija, čitalačkih časova i političke edukacije žena.

Praznik je u periodu 1945-1949. bio povod da se govori o miru u svetu i međunarodnoj aktivnosti AFŽ-a u okviru Međunarodne demokratske federacije žena (MDFŽ). U analiziranim člancima je isticana međunarodna komponenta praznika: povezanost sa „naprednim i progresivnim“ ženama u svetu koje se bore za mir i demokratiju, sve do isključivanja AFŽ-a iz MDFŽ.

Rezultati analize za period 1950-1953. predstavljaju pregled izmenjenih predstava o ženama u društvu. U ovom periodu žene su radile na ideoško-političkom i opštem uzdizanju žena, zaštiti majke i deteta, dobrovoljno na lokalnim gradilištima, a najviše su bile angažovane na planu ekonomije nege i brige. Konkretne aktivnosti su bile: posete graničarima, zaštita majke i deteta, stručno uzdizanje domaćica, pravilniji odgoj najmlađih. Od mnogih ženskih uloga u privredi podržavana je uloga zadrugarke.

U političkim tekstovima u *Slobodnoj Vojvodini* i AFŽ stampi zadržava se retorika o široko postavljenoj aktivnoj ulozi žena (zaposlena žena, aktivna na planu kulturno-političkog rada): radnica, službenica, politički aktivna, zadrugarka,

majka, vaspitačica. Ali, u reportažama, izveštajima i vestima, medijskom žanru koji je bliži realnom životu vidi se pomeranje rodnih identiteta. Žene se povlače iz javne sfere u privatnu, a dominantne uloge su u domenu ekonomije nege i brige. Proces ukidanja AFŽ-a prati i AFŽ štampa promenom tema i sadržaja. Tako od 1951. u AFŽ štampi nema političkih tekstova o 8. marta već se o proslavama može čitati u izveštajima i vestima. Ovaj preokret ilustruju načini proslava 8. marta. Tako se u mnogim vojvođanskim mestima sve svodilo na dečje priredbe, čajanke i prijeme za majke palih boraca. Ukipanje AFŽ-a se nagoveštava ne samo promenom podržavanih ženskih uloga već osnivanjem novih organizacija žena koje bi trebalo da se bave brigom i negom dece, invalida, starih i zadružnim organizovanjem žena.

6. 0. ZAKLJUČAK: RODNA PERSPEKTIVA ŠTAMPE ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA U VOJVODINI I POLITIKA PREOBRAŽAJA ULOGE ŽENA U SOCIJALIZMU (1945-1953)

Postoje dva vremenska perioda u kojima se može posmatrati razvoj štampe namenjene ženama. Prvi period počinje osamdesetih godina 19. veka kada žene na prostoru Vojvodine započinju borbu za redefinisanje sopstvenog položaja i osnivaju prve organizacije. Drugi period počinje 1945. i nastavlja 1946. donošenjem Ustava FNRJ (januar 1946), gde se zakonski reguliše jednakost žena i muškaraca. U oba perioda moguće je izdvojiti posebne cikluse. U prvom periodu postoje ciklusi: 1886-1914. i 1918-1941, a u drugom: 1945-1953. i od 1953. i dalje.

Ciklus 1886-1914. je period ulaska žena u javnu sferu zahvaljujući novim mogućnostima na planu obrazovanja. To je period kada se pojavljuju prve novinarke i urednice listova i kada se definišu svi zahtevi koje će feministički pokret preuzeti u borbi za potpunu zakonsku ravnopravnost žena i muškaraca.

Žene osnivaju zasebne organizacije i pokreću sopstvene listove. Veza između organizovanja žena kroz različita udruženja i asocijacije u borbi za sopstvena prava i feminističkih listova jasna je i nezaobilazna činjenica. *Domaćica*, *Ženski svet i Žena* su prvi listovi namenjeni ženama na srpskom jeziku iz kojih se može čitati hronologija emancipacije žena na prostoru Vojvodine i Srbije.

Možemo reći da su to i feministički listovi jer su ohrabivali aktivizam žena, ulazak u javnu sferu i zagovarali potrebu redefinisanja položaja žena u društvu. Među njima je za feministički pokret najznačajniji časopis *Žena* koji je zagovarao i politička prava za žene. Glavna urednica je bila Milica Jaše Tomić a među saradnicima je bilo žena koliko i muškaraca. Tiraži listova *Domaćica*, *Ženski svet i Žena* nisu prelazili 1500 primeraka. U istom periodu štampano je desetak listova na srpskom jeziku namenjenih ženama koji su se bavili temama: ručni rad, porodica, zabava... i favorizovali sledeće ženske uloge: supruga, majka, domaćica.

Najznačajniji feministički listovi pojavljuju se u ciklusu 1918-1941. To je bio period vrlo žive, dobro organizovane aktivnosti žena na planu borbe za sopstvena prava. Ona se odvijala kroz građanske i komunističke organizacije žena. Vrlo dobro sinhronizovana akcija odvijala se javnim zagovaranjem zahteva koji su se odnosili na korpus ličnih, porodičnih i političkih prava. Feministička štampa je

pratila i kreirala aktivnosti na širokom „frontu“ koji je zahvatao čitav jugoslovenski prostor.

U tom periodu se mogu izdvojiti feministički listovi koji koncentrišu feministička pera i usklađuju aktivistički rad kroz obaveštavanje širokog korpusa žena i kreiranje njihovih stavova. *Ženski pokret* je bio najznačajniji glas predstavnica liberalnog feminizma koji je ujedinio feministkinje jugoslovenskog prostora na planu borbe za lična, porodična i politička prava u borbi za mir i demokratiju i protiv duplih moralnih standarda (dekriminalizaciju prostitucije). List se obraćao obrazovanoj zaposlenoj ženi koja je napustila granice porodičnog prostora i nepovratno zakoračila u javnu sferu. Akcije koje su preduzimale spadale su u grupu aktivnosti uobičajenih za građanski parlamentarizam: mirni protesti, peticije, lobiranje. List se kao i ostali feministički listovi izdržavao od preplate, reklama, a organizacija koja je izdavala list računala je na članstvo koje je bilo uključeno u distribuciju lista. Tiraž lista (1200 primeraka) govori o tome da se ne radi o masovno prihvaćenom i čitanom mesečniku već da su njegovi dometi i uticaj bili ograničeni na zanemarljivo mali broj žena.

Period 1945-1953. je bilo vreme diskontinuiteta: u odnosu na ideologiju, društveno-ekonomski i politički sistem i položaj žena u društvu. U okviru jedne (socijalističke / komunističke) ideologije, jednog društvenog sistema, jedne partije (KPJ) žene su izborile jednak zakonska prava u odnosu na muškarce u svim segmentima života i rada.

Masovni ulazak žena u privredu i politiku bio je državni projekat koji je podržan zakonskim i ekonomskim merama, ali je zahtevao odgovarajuću ideološku pripremu. Taj deo posla za žene koje nisu bile partijski aktivne, a to je bila većina, radile su organizacije AFŽ-a i AFŽ štampa. Rezultati istraživanja potvrđuju postavljenu tezu o značajnoj ulozi AFŽ-a u procesu transformacije ženskih uloga u društvu.

Rezultati analize potvrđuju i početnu hipotezu da je odabir uloga nameñenih ženama bio uslovljen ideološkim planom ravnopravnosti žena i muškaraca i društveno političkim kontekstom u kome se plan odvijao. Žene su, sticajem okolnosti koje je doneo rat, u prvim posleratnim godinama zauzele mesta svojih poginulih očeva, muževa, sinova i tako otvorile prostor ka osvajanju ličnih sloboda do tada rezervisanih samo za muškarce. Uspeh socijalističke transformacije društva zavisio je od radnog i političkog angažovanja žena zato je bio podržan svim sredstvima: političkim, ekonomskim i zakonskim. U isto vreme ni u jednom trenutku nije bilo zanemareno angažovanje žena na planu „socijalnog staranja“ - ekonomije nege i brige. Tekstovi o dvostrukoj opterećenosti žena radom u privredi i kod kuće govore u prilog činjenici da se nije radilo o „preslojavanju“ ženskih uloga (Jambrešić- Kirin 2009, 61) već o njihovom sabiranju.

U situaciji kada je obrazovna struktura žena bila izrazito nepovoljna - visok postotak nepismenih ili tek opismenjenih žena, u Vojvodini su se distribuirali i kroz čitalačke časove proučavali sledeći AFŽ listovi: *Žena danas*, *Zora*, *Glas*

žena, Dolgozó Nő (Vajdasági Dolgozó Nő) i Femeia nouă. Mesečni tiraž svih nabrojanih mesečnika je prelazio 100.000 primeraka, ali to nije bilo u prvom planu već način na koji su se poruke objavljenih članaka prihvatale. AFŽ štampa se do 1950. nije nudila kao mogućnost već kao redovna aktivnost AFŽ organizacija. Poruke su masovno usvajane grupnim čitanjem i njihovom interpretacijom u direktnom kontaktu rukovotkinja čitalačkih časova i publike. Konstrukcija rodnog identiteta u analiziranoj stampi do 1950. podrazumevala je i odsustvo slobodnog selektivnog prihvatanja poruka. Od 1950. žene iz kategorije polaznica čitalačkih časova se u sve većem broju premeštaju u kategoriju preplatnica. U toj situaciji slobodnog prihvatanja i selekcije poruka Vojvođanke vraćaju Zoru, a uvode se i nove rubrike.

Sistem AFŽ štampe je bio zasnovan na hijerarhiji gde je *Žena danas* bila mesečnik koji je prenosio aksiomatske - „direktivne“ poruke liderkama srednjih i nižih odbora AFŽ-a, a svi ostali listovi su prema kreiranoj matrici prezentovali stvarnost na makro (politički plan) i mikro-planu (svakodnevni život) i u isto vreme je kreirali nove ženske uloge. Zbog različitog kulturnog nivoa i multietničnosti u Vojvodini su se štampala i distribuirala tri lista: *Glas žena*, *Dolgozó Nő* (Vajdasági Dolgozó Nő) i *Femeia nouă*.

Saradnja između redakcija u kreiranju proizvodnje značenja, odabira tekstova i autorki bila je uočljiva, a ona je utemeljena u praksi da su urednice vojvođanskih listova bile članice PO AFŽ Vojvodine, Zore CO AFŽ-a Srbije i *Žene danas* CO AFŽ Jugoslavije. AFŽ je kao „organizaciona forma Partije za rad među ženama“ (Tomšić 1950a: 2) imao odlučujući uticaj na formiranje medijske politike, ali u skladu sa važećom ideologijom.

Rezultati analize odabranih tekstova pokazuju da izveštaji, reportaže i vesti čine 51,39% odabranih tekstova u *Glasu žena*, a u *Zori* 48,36%. Ova statistika se odnosi na period 1948-1950. Žene su prikazane kao subjekti, bilo da su u aktivnim ženskim ulogama ili u ulogama iz ekonomije nege i brige. One su mlade i stare, iz grada i sela, obrazovane i tek opismenjene, a zajednički im je napor da se obrazuju i da ličnim zalaganjem učine nešto za opšte dobro.

Matrica po kojoj su se razmeštale poruke bila je ustrojena u listu *Žena danas*, a zatim korišćena i u analiziranom korpusu: o svakoj oblasti života se govori kroz pozitivne primere i egzaktne podatke; pozitivni primeri su dominantni, ali je kritika ili poziv na još bolji rad obavezan deo diskursa; sve delove Jugoslavije (Srbije, Vojvodine) bilo je potrebno učiniti vidljivim i važnim i AFŽ štampa je žensku situaciju stavljala u prvi plan, odmah posle političkog plana koji se ticao svih društvenih struktura.

Listovi štampani u periodu 1945-1953. su na papiru lošeg kvaliteta, pa je i mali broj fotografija, uglavnom na koricama AFŽ štampe, nejasan, loš i u jednoj boji. Tehnički *Žena danas* je za nijasu bolje urađena novina. Na fotografijama koje su date na naslovnim stranama AFŽ štampe uglavnom su predstavljene žene u aktivnim ulogama: političarke, zadružarke, radnice za strojevima, sportistkinje, zatim žene u ulogama iz ekonomije nege i brige, ali i važni datumi, naročito oni

vezani za Tita. I vizuelno AFŽ štampa je slala jasnu poruku da žena treba da bude na svim mestima u društvu i da je to ostvarljiv cilj.

Najveći deo analiziranih tekstova u periodu 1945-1953. nije potpisani: 47,32% u *Glasu žena* i 70,13% u *Zori*. U isto vreme najveći deo potpisanih tekstova 35,11% u *Glasu žena* i 18,75% u *Zori* dale su žene – članice redakcija i dopisničkih mreža AFŽ listova. Ulazak žena u novinarsku profesiju je bio sličan ulasku žena u privredu – težak. AFŽ listovi su poput prvih ženskih listova (*Ženski svet*, *Domaćica i Žena*) bili laboratorije za istraživanje i slobodno eksperimentisanje tek edukovanih dopisnika, urednica i saradnica. Masovnost kao osnovni sastojak svake akcije (koja je ideološki postavljena) na planu ulaska žena u javnu sferu proizvodila je i nova shvatanja o ženskim ulogama. Posle ukidanja AFŽ štampe žene su se zadržale u novinarstvu osvojivši još jednu profesiju.

Najznačajnije tekstove u analiziranoj AFŽ štampi napisala je Vida Tomšić. Njeno delo zahteva posebno istraživanje kako bi se kontinuitet feminističke teorije i prakse upotpunio sasvim sigurno, autentičnim delom. Vida Tomšić je žensku situaciju posmatrala u koordinatama komunističke ideologije, ali postoje i njeni stavovi o tome da nije dovoljno da žena bude ekonomski samostalna da bi bila ravnopravna u odnosu na muškarce. Postoje sporadični nagoveštaji, koji govore nešto slično savremenim feminističkim teorijama (Papić 1989: 37), da je Vida Tomšić žarište problema povremeno smeštala van ekonomsko-političkih odnosa:

...naša narodna revolucija je uništila svaku političku, društvenu i ekonomsku razliku između muškarca i žene a ravnopravnost između muškarca i žene je postala jedan od principa našeg društva. Ali pošto se promene u osnovama društva u ekonomskim odnosima, ne menjaju istim tempom ljudsko mišljenje, ostaci srušenog društvenog sistema još se dugo zadržavaju u glavama ljudi i njih je moguće samo delimično likvidirati zakonskim putem, a inače je to pitanje dužeg procesa borbe protiv starih navika i shvatanja. Učešće žena u javnom životu socijalističke zemlje postaje pitanje razvitka socijalističke demokratije... (Tomšić 1950a: 2).

Među autorkama koje su predstavljale realnu žensku situaciju izdvojila sam dr Nadu Micić-Pakvor. Pišući o tome kako prevenirati bolesti kod dece i o zdravlju žena ona je predstavila i vladajuća shvatanja o tradicionalnim ženskim ulogama u privatnoj sferi: majka koja rađa, neguje i vaspitava dete. Njeni tekstovi su imali za cilj da obaveste i obrazuju ženu, ali oni pokazuju i predrasude, sujevreje, strah od lekara kao posledice zaostalosti, nedovoljne obrazovanosti velikog broja žena u Vojvodini. Njeni stavovi, koji se mogu posredno čitati iz tekstova, govore i o patrijarhatu koji nije samo stav muškaraca već i žena, ali i o ženama koje imaju svest i stav da se situacija žena mora kretati uzlaznom linijom. Njeni stavovi ilustruju težinu borbe za ženska prava i da je najteži deo posla u vezi sa transformacijom ženske situacije bio menjanje svesti, shvatanja i ponašanja sa-mih žena.

Liderke AFŽ-a na jugoslovenskom, srpskom i vojvođanskom nivou u okviru svojih političkih aktivnosti unutar KPJ(S) imale su zadatak da članstvu i liderkama nižih odbora preko AFŽ štampe prenesu pojašnjene poruke KPJ i NF³¹ sa jasnim ciljevima i načinima njihove realizacije. Ali, najplastičniju sublimaciju odnosa između potrebnog i mogućeg angažovanja žene u društvu napravio je dr Blagoje Nešković, predsednik Narodnog fronta NR Srbije u referatu na II kongresu AFŽ-a Srbije kroz inventar najvažnijih tema koje je ideološki i politički bio postavljen pred članice AFŽ-a:

„Ženu treba učiniti aktivnim građaninom naše zemlje, ... aktivnim borcem u izgradnji novog društva, u izgradnji socijalizma u našoj zemlji... Drugarice, ne samo konferencije, plus lopate i pijuk i plus tome problem majka i dete... već AFŽ treba da se založi oko političkog vaspitanja i uzdizanja, da žene vodi u borbu za podizanje kulturnog nivoa, da žene vodi u borbu protiv sujeverja njenog, predrasuda, da vodi žene u borbu za stvaranje higijenskih uslova života, da vodi borbu ako hoćete, da žene bolje spremaju hrani, kuvaju, da bolje šiju odeću sebi i svojoj porodici, da vodi borbu za kulturnije uređenje kuće, za sađenje trave, cveća i drveća oko kuća, u dvorištima... potrebno je da se žena pripremi za što bolju ekonomičnost u kući, za mehanizaciju rada u svom domaćinstvu itd... (Nešković 1948: 7-8).

Mišljenje predsednika Vlade NR Srbije je u ovom tekstu izvučeno iz konteksta koji podrazumeva i osrvt na velike uspehe organizovanih žena u očuvanju privrednog i društvenog sistema, ali ono što je ostalo kao poruka (kako treba) govori o problemima koji prate ulazak žena u javnu sferu, kao i o promenljivom odnosu među poželjnim ženskim ulogama. Šta je preče: radnica, aktivna građanka i borkinja za izgradnju socijalizma, udarnica, zadružarka, politički aktivna žena ili majka, domaćica, negovateljica i vaspitačica podmlatka? Ova dilema i promena odnosa poželjnih ženskih uloga prožimaće period rada AFŽ-a, a posledica su ideološkog i političkog plana koji je promenu ženske situacije najpre video u kontekstu potrebe za radnom snagom (a žene su bile taj novi izvor), potrebe za političkim angažmanom žena koji je doneo prevagu komunističkim snagama i potrebe da se zbrinu sve ranjive društvene grupe (deca bez roditelja, stari i nemoćni, majke sa decom, učenici u domovima, kolonisti, stanovništvo kome preti glad u „pasivnim krajevima“, graditelji pruga, puteva, rudari...).

Transformacija društva u socijalističko i ravnomerniji razvoj različitih delova FNRJ nije bio moguć bez masovnog učešća žena. Platforme po kojima se kretala promena ženskih situacija mogu se pratiti na osnovu analize najzastupljenijih tema AFŽ štampe: opismenjavanje i kulturno uzdizanje žena, ulazak žena u privredu sa posebnim osrvtom na zadružarstvo i zadružarke, ekonomija nege i brige i osmomartovske proslave. Sve nabrojane teme se prožimaju, uslovjavaju i menjaju intenzitet kako u temeljnim političkim dokumentima (rezolucije i zaključci KPJ, Narodnog fronta, AFŽ-a), političkim tekstovima liderki

---

³¹ Narodni front

AFŽ-a tako i u izveštajima, reportažama i vestima o radu organizacija AFŽ-a. Analiza tekstova pokazuje dva perioda u odnosu na dominantnu žensku situaciju: period dominacije aktivnih ženskih uloga i uspinjanja zaposlenih žena na društvenoj lestvici (1945-1949) i period dominacije uloga iz ekonomije nege i brige (1950-1953).

Analiza tekstova AFŽ štampe pokazuje da je AFŽ u periodu 1945-1950. bio čvrsto strukturiran sistem izgrađene hijerarhije moći, utemeljen na jasno definisanim ciljevima u saglasnosti sa ideološko-političkom matricom KPJ. Ženama su namenjene aktivne uloge u kreiranju društveno-ekonomske sfere: političarke („društveno-političke radnice“), ekonomski samostalne žene koje su ovladale različitim profesijama. Pri tome se vodilo računa i o „društvenoj funkciji žena“ jer su promovisane i uloge majke, vaspitačice, negovateljice.

Analiza tekstova o 8. martu govori o promeni poželjnih ženskih uloga počev od 1950. Tada je na delu bila promena u privrednom životu zemlje što je dovelo do menjanja prioritetnih ciljeva AFŽ-a, a tekstovi AFŽ štampe su to pratili. Glavne teme su bile radnički saveti, zaštita majki i dece, a tada se intenzivnije pojavljuju saveti za domaćice. Prosto inventarisanje ostvarenih zadataka koje su od 1950. sekcije „Majka i dete“ AFŽ-a imale u zbrinjavanju dece bez roditelja, držanjem patronata nad dečjim i učeničkim domovima i domovima za stare, otvaranjem porodilišta, obdaništa, jaslica, dečjih kutaka govori u prilog utisku da je ekonomija nege i brige bila ključna oblast delovanja AFŽ-a.

U periodu 1950-1953. žene su radile na ideološko-političkom i opštem uzdizanju žena, zaštiti majke i deteta, dobrovoljno na lokalnim gradilištima, a najviše su bile angažovane na planu ekonomije nege i brige. Konkretne aktivnosti su bile: posete graničarima, zaštita majke i deteta, stručno uzdizanje domaćica, pravilniji odgoj najmlađih. Od mnogih ženskih uloga u privredi podržavane su zadružarke.

U *Glasu žena* nije bio tekstova o suđenju Draži Mihajloviću dok je u *Zori* bilo jer je u Srbiji južno od Save i Dunava bilo četnika, a u Vojvodini nije. Proces kolonizacije i otkupa je vidljiv u *Glasu žena* kroz akcije koje su članice AFŽ-a imale učešćem u lokalnim organima vlasti (otkup) ili direktno sa kolonistima (snabdevanje hranom, pokućstvom, oko obrađivanja zemlje, gajenje povrća, spremanje novih jela...). U analiziranoj AFŽ štampi nije bilo ni tekstova o stradanju žena koje su bile optužene da su bile za Rezoluciju IB-a, niti je bilo tekstova o položaju Nemaca posle završetka rata, ili o logorima za Nemce u kojima su pretežno bile žene sa decom. Ako bi se iz današnje perspektive cenila odgovornost članica AFŽ-a onda se mora poći od uslova u kojima su se svi događaji dešavali, pre svega od velikih žrtava i stradanja što je u istoriji često bio povod za događaje koji se iz današnje perspektive poštovanja ljudskih prava ne mogu braniti. Uz to mora se ceniti i situacija da većinsko članstvo AFŽ-a nije bilo u ključnim telima odlučivanja i da AFŽ nikad nije bio samostalna organizacija. Članice AFŽ-a nisu mogle da prebrode mnoge barjere koje su stajale na putu

oslobođenja žena u socijalističkoj Jugoslaviji, pa ni da izbore opstanak organizacije. Između prioriteta Partije i prioriteta koji bi doprineli afirmaciji ili boljitku žena nepričuvani su bili oni partijski. To se najbolje vidi u periodu gašenja AFŽ-a 1950-1953. kada nema ozbiljnih protesta, pitanja, objašnjenja u AFŽ štampi. Tada se u AFŽ štampi pojavljuju saveti za domaćice i druge teme koje su bile namenjene ženama koje primaju dečje dodatke, a od tada 8. mart postaje proslava bez jasne poruke.

Feministička štampa na srpskom jeziku, na području Vojvodine i Srbije, u periodu 1886-1953. najautentičnija je hronika razvoja feminističke teorije i prakse. Kroz sadržaje analiziranih listova moguće je pratiti teorijska promišljanja feministkinja i aktivističke napore žena za aktivne uloge u kreiranju društveno-ekonomskog i političke sfere.

Kontinuitet sukoba ženskog aktivizma i različitih ideološko-političkih planova u periodu 1886-1953. koji se može pratiti u štampi namenjenoj ženama, sasvim je nepoznata istorija žena u Vojvodini i Srbiji. Istraživanja koja se mogu nasloniti na ovaj rad mogu se kretati u sledećim pravcima:

- kontinuitet teorijskih i aktivističkih planova borbe za ženska prava u domenu ličnih, porodičnih i političkih prava na području Vojvodine štampa namenjena ženama prati više od jednog veka;
- u periodu 1945-1953. ostvaren je najznačajniji napredak položaja žena u društvu koji se meri u odnosu na zakone i učešće žena u političkom životu, masovnošću ženskog aktivističkog okupljanja i AFŽ štampom.

Razumevanje istorijske perspektive borbe žena za sopstvena prava na tlu Vojvodine je preduslov boljeg razumevanja savremenih feminističkih platformi teorijskog i aktivističkog pristupa rešavanju problema ženske situacije. Svest da u Vojvodini i Srbiji postoji kontinuitet od dva veka borbe žena za sopstvena prava jasno potvrđuje da feminizam ovde nije uvozni proizvod koji se preliva iz razvijenih demokratija. Znanje o tome da su ženska prava sada i ovde teško stečena tekovina izborena zalaganjem više generacija naših prethodnika platforma je za kreiranje strategija društvenih promena za sadašnje i buduće generacije žena.

7.0. Izvori i literatura

Izvori:

Arhivska građa

Zapisnici PO AFŽ-a. Novi Sad: Arhiv Vojvodine: F.338 Knjiga zapisnika br.1. (maj 1946, 6. jun 1946 i 24. januar 1947).

Kovačević, Srbislava (Marija). *Izveštaj o radu organizacija AFŽ-a za Vojvodinu.* Muzej Vojvodine (Istorijski arhiv PK KPS), inv. br. 668, 25. 11.1943.

Kovačević, Srbislava (Marija). *Ženama zapadnog Srema.* Muzej Vojvodine (Istorijski arhiv PK KPS), inv. br. 22135, februar 1944.

Kovačević, Srbislava (Marija). *Pismo Jovanu Veselinovu Žarku o listu Vojvođanka.* Muzej Vojvodine (Istorijski arhiv PK KPS), inv.br. 22911, 25. februar 1944.

Kontrolna pitanja na završnoj konferenciji kursa AFŽ. Muzej Vojvodine (Istorijski arhiv PK KPS), inv. br. 18655, avgust 1943.

Izveštaji o radu organizacija AFŽ-a u Vojvodini. Muzej Vojvodine (Istorijski arhiv PK KPS). CO AFŽ Subotica, inv.br. 18648 (1945-1946); CO AFŽ Alibunar, Pančevo, inv.br. 12518 (1945); CO AFŽ Žitište, inv.br.2347 (1944); CO AFŽ Kikinda, inv.br.22095(1936-1948).

Novine, časopisi

Kalendar Ženski svet Arkadije Varadanin ur. Zemun: Štamparija Milana Ilkića 1910.

Ženski svet Novi Sad: Dobrotvorna zadruga Srpskinja Novosatkinja (1886-1914).

Žena Milica Tomić ur. Novi Sad (1911-1914).

Ženski pokret Beograd: Društvo za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava (1920-1927) Alijansa ženskih pokreta Kraljevine SHS (Jugoslavije) (1927- 1937).

Žena i Svet Beograd: Izdavačko udruženje *Ilustaracija* (1926-1941).

Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza. Leposava Petković ur. Beograd (1935-1940).

Jugoslovenska žena. Vera Jovanović ur. Beograd (1931-1934).

Žena danas. Radmila Dimitrijević. Beograd (1936-1940).

Slobodna Vojvodina Novi Sad: (Antifašistički) Narodni front za Vojvodinu (1946-1953).

Žena danas. Beograd: AFŽ Jugoslavije (1945-1953).

Zora. Beograd: AFŽ Srbije (1947, 1949, 1951, 1953).

Glas žena Novi Sad: Pokrajinski odbor AFŽ Vojvodine (1948- 1950).

Rezolucije, referati, zaključci i uputstva

Naši zadaci - Referati na I kongresu antifašistkinja Jugoslavije. Beograd: Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije, 1945.

Drugi kongres žena Srbije. Beograd: Glavni odbor AFŽ Srbije, 1948.

„Rezolucije Drugog kongresa AFŽ-a Jugoslavije“. *Žena danas* 52 (1948): 36-37.
Zora januar (1948): 22-23.

„Statut AFŽ-a Jugoslavije“. *Žena danas* 52 (1948): 37-38.

„V Kongres Partije i zadaci AFŽ-a“. *Glas žena* novembar (1948): 1-3.

„VIII Pokrajinska partijska konferencija“. *Glas žena* decembar (1948): 1-2.

„Zaključci Petog plenuma Glavnog odbora AFŽ-a Srbije“. *Zora* novembar 1948: 7-8.

„Rezolucija o osnovnim narednim zadacima KP Srbije“. *Zora januar* 1949: 4-7.

„Zaključci VI plenuma Glavnog odbora AFŽ-a Srbije“. *Zora jul* (1949): 6-7.

Uputstvo o organizaciji i zadacima komisije za odgojna pitanja pri odborima AFŽ-a.

Beograd: Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije, 1950.

„Iz diskusije o referatu drugarice Vide Tomšić“. *Žena danas* 77-78 (1950): 3.

„Šta se na kongresu odlučilo i kako da radimo“. *Žena danas* 81. (1951): 1-2.

„Koji su naši zadaci - diskusija na VI Plenumu CO AFŽ-a Jugoslavije“. *Žena danas* 103 (1953): 3.

Literatura:

Aleksijević, Vlastoje (1941). *Naša žena u književnom stvaranju.* Beograd: Štamparija Ž. Madžarevića.

Bernadžikovska-Belović, Jelica (ur), (1913). *Srpskinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas.* Sarajevo: Dobrotvorna Zadruga Srpskinja u Irigu.

Blagojević, Marina (1998). „Feminizam na kraju veka: lekcije o različitosti“. *Feministička teologija*, ur. Svenka Savić. 9-17. Novi Sad: Futura publikacije.

Bordieu, Pierre (2005). *Language and symbolic Power.* Cambrige: Polity Press.

Bovoar, Simon (1982). *Drugi pol I-II.* Beograd: BIGZ.

Božinović, Neda (ur) (1953). *Položaj žene u FNRJ.* Beograd: Savezni odbor Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.

Božinović, Neda (1996). *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku.* Beograd : Devedesetčetvrta

Božinović, Neda (1988). „Studentkinje i diplomirane studentkinje Beogradskog univerziteta narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji“. *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu.* 173-176. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu.

Cvetić, Bosa ur.(1975) *Žene Srbije u NOB.* Beograd: Nolit.

Golubović, Zvonimir i Kuzmanov, Živan (1984). „Žene Novog Sada u NOB-u i socijalistickoj revoluciji 1941-1945“. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu).* ur. Danilo Kečić. 332-360. Novi Sad/Bečeј: Institut za istoriju/Proleter.

Isanović, Adla (2007). „Medijski diskurs kao muški domen: predstavljanje roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji“. *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi.* ur. Nirman Moranjak. 49-82. Sarajevo: Mediacentar.

- Jambrešić-Kirin, Renata(2009) „Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja Drugoga svjetskoga rata“. *Kultura sjećanja: 1945- Povjesni lomovi i svaldavanje prošlosti* ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek. 59-81. Zagreb: Disput.
- Jancar-Webster, Barbara (1990). *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-1945*. Denver, Colorado: Arden Press, INC.
- Kecman, Jovanka (1975) „Žene u sindikalnim organizacijama i štrajkovima u Jugoslaviji (1935-1941) *Istorija XX veka - Zbornik radova*. 13. ur. Dragoslav Janković. 257-321. Beograd: Institut za savremenu istoriju. Narodna knjiga.
- Kecman, Jovanka. (1978). *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Kingsley Kent, Susan(1987). *Sex and Suffrage in Britain 1860-1914*. Princeton Univercity Press
- Kisić, Milica i Bulatović, Branka (1996). *Srpska štampa 1768-1995, istorijsko-bibliografski pregled*. Beograd: Medija centar.
- Kolontaj, Aleksandra (1920) *Communism and Family* www.marxists.org/archive/Kollonta/1920/communism-family.htm 2009.
- Kolontaj, Aleksandra (1921) *Sexual Relation and the Class Struggle* www.marxist.org/archive/Kollonta/1921/sex-class-struggle.htm 2009.
- Kovačević, Srbslava (1984). „Antifašistički front žena u Vojvodini“. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 93-127. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.
- Ljubuncić, Salih (1925). *Vidovićeva škola kao kulturno etički i socijalno pedagoški pokret*. Obod: Sarajevo.
- Nađ, Dušanka (1984). „Veliki transport“. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 591-592. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.
- Nedović, Slobodanka (2005). *Savremeni feminizam – položaj i uloga žene u porodici i društvu*. Beograd: izdanje autorke.
- MacKinnon, Catharine (2009). „Feminizam, marksizam, metoda i država: ka feminističkom pravu“. *Rod, građanstvo, ravnopravnost*. ur. Ljupka Kovačević. 53-59. Herceg Novi: ANIMA – Centar za žensko mirovno obrazovanje.
- Mali, Milan (1984). „Istorijsko mesto i značaj stvaranja i delatnosti pokrajinske organizacije AFŽ -a“ *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 127-141. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.
- Milivojević, Snježana. *Javnost i ideološki efekti medija* . www.pescanik.net/content/view/3574/1101/ 2009.
- Milivojević, Snježana (2004). „ Žene i mediji: strategija isključivanja“. *Genero, časopis za feminističku teoriju*. ur. Biljana Dojčinović-Nešić. 11-24. Beograd: Centar za ženske studije.
- Mitrović, Mitra (1945), *Pravo glasa žena dokaz i oruđe demokratije*, Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije. Beograd.
- Mitrović Mitra (1953) Ratno putovanje. Prosveta. Beograd.
- Mitrovic, Momčilo (1998). „Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952. godine“.

- Srbija u modernizacijskim procesima u 19 i 20. veku.* 41-53. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Moranjak Nirman (at all), (2007). *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*. Sarajevo: Mediacentar.
- Mršević, Zorica (at all) (1999). *Rečnik osnovnih feminističkih pojmoveva*. Beograd: IP Žarko Albulj.
- Panajotović, Zoran, dr Mladen Vukomanović i dr Jovan Dubovac (1979). *Bibliografija periodike Srbije 1941-1965*. Beograd: Institut za radnički pokret Srbije.
- Papić, Žarana (1989). *Sociologija i feminizam*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pejtmel, Kerol (2001). *Polni ugovor*. Beograd: Feministička 94.
- Peković, Slobodanka (1990). „Ženski časopisi s početka XX veka“. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*. XXXVII. ur. Mladen Leskovac. 277-286. Novi Sad: Matica srpska.
- Petranović, Branko (1981). *Istorijska Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit.
- Petrović, Nadežda (1936). *Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji*. Beograd, Zagreb, Ljubljana: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji.
- Popov, Dušan (1992). *Bibliografiji srpske periodike na tlu današnje Vojvodine, prvi deo 1824-1918*. Novi Sad: Dobra vest.
- Popov, Dušan (1984). „Novi smisao ženskog pitanja u štampi Narodnooslobodilačke borbe“. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 207-216. Novi Sad/Bečeј: Institut za istoriju/Proleter.
- Popov, Dušan (2003). „Prinudni otkup“. *Enciklopedija Novog Sada* XXII. ur Dušan Popov. 114. Novi Sad: Novosadski klub.
- Popov, Jelena (1986). *Narodni front u Vojvodini 1944-1953*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu. Institut za istoriju –Monografije. Knjiga 27.
- Prica, Radomir (1984). „Organizacija antifašističkog fronta žena u sremskomitrovačkom srežu“. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 575 - 577. Novi Sad/Bečeј: Institut za istoriju/Proleter.
- Rowbotham, Sheila (1983). *Svest žene – svet muškaraca*. Beograd: Studentski izdavački centar USSO.
- Sabo, Ida (1984). „Učešće žena Vojvodine u revolucionarnom radničkom pokretu i socijalističkoj revoluciji“. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 9-37. Novi Sad/Bečeј: Institut za istoriju/Proleter.
- Sarnavka, Sanja & Kunac, Suzana (2006). *Nevinost bez zaštite – „ženska“ percepcija medijskih sadržaja*. Zagreb: B.a.B.e.
- Savić, Svenka (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Savić, Svenka (1995). „Jezik i pol: istraživanja u svetu“. *Ženske studije* 1. ur. Jasmina Lukić. 197-209.
- Beograd: Centar za ženske studije.
- Savić, Svenka (1995). „Jezik i pol: istraživanja kod nas“. *Ženske studije*, 2-3. ur. Jasmna Lukić. 228-244. Beograd: Centar za ženske studije.
- Sklevicky, Lidia (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, Druga.

- Spasić, Ivana (2004). *Sociologija svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stojaković, Gordana (ur.) (2001). *Znamenite žene Novog Sada I*. Novi Sad : Futura publikacije.
- Stojaković, Gordana (ur.) (2002). *Neda - jedna biografija*. Novi Sad : Futura publikacije.
- Stojaković, Gordana (2007). *CD- AFŽ Vojvodine 1942-1953*. Novi Sad: izdanje autorke.
- Stojaković Gordana (2011) „Skica za portret: Antifašistički front žena Vojvodine 1942-1953.“ *Partizanke, žene u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Ur. Daško Milanović i Zoran Petakov.13-38. Novi Sad: Cenzura.
- Stojaković, Gordana (2011). „Milica Tomić- feminističko nasleđe koje traje“. *Časopis Žena Milice Tomić*. 17-38. Novi Sad: Muzej Grada Novog Sada.
- Subotin, Lidija. (1962) „Kratak pregled naše štampe namenjene ženama“. *Bibliotekar* 2. ur.Vladimir Jokanović. 136-141. Beograd: Društvo bibliotečkih radnika Srbije.
- Tito, Josip Broz. (1945) *AFŽ u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Čačak: Okružni odbor AFŽ
- Todorović-Uzelac, Neda (1987). *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*.Beograd: Naučna knjiga.
- Šušnjić, Đuro (1973). „Analiza sadržaja“ . *Kritika sociološke metode: uvod u metodologiju društvenih nauka* . ur. Đuro Šušnjić. 247-248. Niš: Gradina.
- Van Dijk, Teun A. (knjige i članci) www.discourses.org/ 2010.
- Van Dijk, Teun A. *The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity*. <http://www.discourses.org/OldArticles/The%20mass%20media%20today> 2010.
- Vasić Vera (1995) *Novinski reklamni oglasi, Studija iz kontekstualne lingvistike*. Veternik: LDI.
- Vojvodina u borbi* (1963)Savez udruženja boraca narodnooslobodilackog rata SR Srbije. Novi Sad: Predsedništvo AP Vojvodine.
- Ženski pokret u Vojvodini, prilikom proslave pedesetogodišnjice rada svoga idala Dobrotvorna zadruga Srpskina Novosatkinja* (1933) Novi Sad: Dobrotvorma Zadruga Srpskina Novosatkinja.
- Zonen, Lisbet van. (2004) Nove teme u: Genero, časopis za feminističku teoriju. Beograd: Centar za ženske studije. 113-128.

Citirani tekstovi

- Agbaba, Milka. „Uloga žena u socijalističkom preobražaju sela“. *Glas žena* mart (1949): 6.
- Anđelković-Ćubrilović, Radunka. „Emancipacija“. *Jugoslovenska žena* 2 (1931): 1.
- Arsenijević, Olga. „U borbi za likvidaciju nepismenosti“ *Glas žena* novembar (1948): 3-4.
- Antonijević, A. „Opismenimo žene do 1. januara 1950“. *Glas žene* septembar (1949): 7-8.
- Babović, Cana. „Kulturno-prosvetno podizanje žena - jedan od najvažnijih zadataka organizacije AFŽ-a“. *Zora* mart-april (1948): 10-11.

- Babović, Cana. „Postoje velike mogućnosti za uključivanje žena u privredu“. *Zora* avgust-septembar (1948): 4.
- Babin, Kristina. „Sećanje na prvu konferenciju“ *Glas žena* novembar (1948): 16.
- Babin, Kristina. „Prvi u borbi – prvi u izgradnji socijalizma“. *Glas žena* mart (1949): 12-13.
- Bakić, M. „Žene Fruškogorskog sreza među graničarima“. *Slobodna Vojvodina* (7. mart 1952): 2.
- B.B. „Među zadrugarkama u Bačkom Petrovcu“. *Glas žena* septembar (1949): 16.
- B.D. „Za široko uključivanje žena u pokret za visoku produktivnost rada“. *Glas žena* oktobar (1949): 5-6.
- Beljanski, Bojana. „Pionirska mlekara u Novom Sadu“. *Glas žena* novembar (1948): 12-13.
- Beljanski, Bojana. „Pionirski dom u Zrenjaninu“. *Glas žena* novembar (1948): 13-14.
- Beljanski, Bojana. „I one se bore za izvršenje plana“. *Glas žena* januar-februar (1949): 20.
- Beljanski, Bojana. „Julija Lazar prva žena – metalac Srbije koja je ispunila Petogodišnji plan“. *Zora* oktobar-novembar (1950): 12.
- Bogdanović, Nada. „Preko raznovrsnih aktiva okupićemo sve žene“. *Zora* mart-april (1948): 17-19.
- Bogdanović, Nada. „Pet godina izlaska Zore“. *Zora* decembar (1949): 1-2.
- Božić dr Ana. „Zakon o braku vraća udatoj ženi dostojanstvo čoveka“. *Zora* mart (1946): 5.
- Branka. „Duboko oranje- garancija velikih prinosa“. *Glas žena* novembar (1948): 18-19.
- Budakov, S. „Marija Babin“. *Glas žena* avgust (1949): 10.
- Budinčević, Kata. „Dečje jasle“. *Glas žena* novembar (1948): 11-12.
- Cvetić, Bosa. "Položaj žena na selu". *Žena danas* 112 (1953): 21.
- Cvetić, Bosa. "O nekim stavovima u političkom radu sa ženama". *Glas žena* juli (1949): 3-4.
- D. I. „Anica Kabiljo i Rozalija Štaus borci za veću produktivnost“. *Zora* novembar (1949): 10.
- Filipović, Desanka. „U njoj je neumorna snaga“. *Zora* septembar (1947): 7.
- Grčić, Rosa. „Žene u metalskoj industriji“. *Glas žena* avgust (1949): 7-8.
- Čolaković, Rodoljub. „Srce mog naroda“. *Zora* mart (1947): 3.
- Ilijin, M. „Mara Racić – brigadir povrtarske brigade“ *Glas žena* april-maj (1949): 9-10.
- J.M. „Takmičarske obaveze žena-zadrugarki Sreza bačkotopolskog“ *Glas žena* februar (1950): 6-7.
- Kabiljo, Anica. „Žene Ravnog sela osnovale brigadu za obnovu ekonomije“. *Glas žena* mart 1949: 14-15.
- Kabiljo, Anica. „Žetvena победа u seljačkoj radnoj zadruzi ‘Srem’“. *Glas žena* juli (1949): 6-7.
- Kizur, Eta. „Napredno živinarstvo u zadruzi“. *Glas žena* septembar (1949): 15.
- Kizur, Eta. „Zadruga Prvi maj u Subotici“. *Glas žena* novembar (1950a): 15-16.
- K. E. (Kizur, Eta) „Politički kurs za 30 Mađarica“. *Glas žena* juni (1950): 22.
- Kmezić, Anka. „Živeo 8. mart međunarodni borbeni dan žena“. *Slobodna Vojvodina* (8. mart 1947): 1.
- Kobal, I. „Životni put udarnice Marije Juhas“. *Glas žena* juli 1949: 15.
- Kolarić, Smilja. „Pismo jedne bake“. *Glas žena* januar-februar 1949: 20.

- Komljenović, Verica. „Napredak zadruge Pinki“. *Glas žena* mart (1949): 13-14.
- Kostić, Desanka. „Značaj rezolucije Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu“. *Glas žena* februar (1950): 3
- Koh, Jana. „Bakteriolog Dora Filipović“. *Žena danas* 49 (1947): 35-36.
- K.B. (Babin Kristina). „Sećanje na prvu konferenciju“. *Glas žena* novembar (1948): 16.
- K.P. „Na zajedničkom zadatku“. *Zora* mart (1949): 7.
- K.P. „O sezonskim obdaništima“ *Zora* april (1949): 5-6.
- K.P. „Njihove majke sada rade bezbrižno“ *Zora* jun (1949): 6-7
- K.P. „I ona se bori za izgradnju socijalizma“. *Zora* jun (1949): 10.
- Krdžalić, Zaga. „Osmi mart – Međunarodni dan žena“. *Slobodna Vojvodina* (7. mart 1948): 1.
- Lenjin, V. I. „Lenjin povodom međunarodnog dana radnika“. *Žena danas* 58 (1949): 4.
- Lj. P. „Žene Subotice dostojno dočekuju praznik žena“. *Glas žena* februar 1950: 6.
- Lj.S. „Najveći zločinac i izdajnik Draža Mihajlović osuđen na smrt“. *Zora* avgust (1946): 7.
- Marković, Velimir. „Raduj se blagodatna! Gospod je s tobom, blagoslovena si ti među ženama (Luka I, 28“). *Ženski pokret*. 3. i 4. (1922): 99.
- M. I. „Slavenske slavnosti“. *Glas žena* avgust (1950): 18-20.
- Dr. N. M-P. (Micić-Pakvor Nada). „Cepljenje protiv tuberkuloze“. *Glas žena* novembar (1948): 14.
- Micić-Pakvor, Nada. „O pobačajima“. *Glas žena* novembar (1949): 19.
- Micić-Pakvor, Nada. „Prvi i najvažniji zadatak AFŽ-a biće rad na zaštiti majki i deteta“ *Glas žena* oktobar (1950): 1-2.
- Milenković, Rada. „Ako imаш sina o kćer vaspitaj ih u duhu ravnopravnosti“. *Žena danas* 89 (1951): 18.
- Milin, Lj. „Niko ne sme deci oduzeti otadžbinu i dom“. *Glas žena* septembar 1949: 9-10.
- Milojević B, Mileva. „Jedan moral za ljude i žene“. *Ženski pokret* 9. i 10. (1921): 293.
- Milošević, dr Bosiljka. „O radnoj sposobnosti žena“. *Žena danas* 103 (1953): 15.
- Mimica, Blaženka. „Ravnopravnost žene u Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije“. *Žena danas* 38-39. (1946): 1-3.
- Mimica, Blaženka. „Mir je rječ nad kojom zebu srca miliona majki“. *Zora* februar (1951): 1-2.
- Minić, Milka. „Pod rukovodstvom i uz pomoć Partije široke mase žena stupile su na put izgradnje naše socijalističke domovine“. *Zora* januar 1949: 9-10.
- Mitrović, Mitra. „O Antifašističkom frontu žena“. *Žena danas* 33 (1944): 6-8.
- Mitrović, Mitra. „Treba uložiti mnogo truda da seljanka postane nosilac novog života našeg sela“. *Zora* januar (1948): 17-18.
- Mitrović, Mitra. „O Ženi danas“. *Žena danas* 88. (1951): 1-2.
- MO AFŽ Čoka. „Čvrsto stojimo na putu kojim nas vodi naša Partija“. *Glas žena* jul 1949: 5.
- Naceva, Mara. „Žene seljanke treba da postanu aktivna snaga u unapređenju poljoprivrede i razvoja zadrugarstva“. *Zora* januar (1948): 13-14.
- Nešković, dr Blagoje. „Govor dr Blagoja Neškovića na Drugom kongresu AFŽ-a Srbije“. *Zora* mart-april (1948): 6-9.
- Nikolić, S. „Žene Srbije u Zagrebu, Postojni i Opatiji“. *Zora* maj (1953): 7.
- Pavić, J. „Timar Margita poslanički kandidat“. *Glas žena* novembar (1950): 7.

- Perišić, Milka. „Našim čitaocima“ *Zora* septembar (1950): 8.
- Petković, Leposava. „Reč predsednice Jugoslovenskog ženskog saveza“. *Glasnik Jugoslovenskog saveza* (30. januar 1935): 1.
- Pešić, Krasavina. „Četnici su je živu pekli“. *Zora* jun (1946): 7.
- Pešić, Krasavina. „Prva žena brigadir“. *Zora* maj (1949): 8-9.
- Pisarević, Ljubiša. „Ivana Paroški članica radničkog saveta“ *Glas žena* avgust (1950): 13-14.
- Popovicki, Nataša. „Sonja Erbežnik“. *Glas žena* novembar (1949): 13-14.
- Protić, Božana. „Žene Sreza somborskog organizovale niz stručnih i političkih kurseva“. *Glas žena* februar (1950): 7.
- R. N. „Za Prvu petoletku“. *Zora* novembar (1948): 5.
- Rakić, Jovanka. „Uoči dečje nedelje“. *Glas žena* avgust (1949): 12-13.
- Rakić, Jovanka. „Osmi mart međunarodni praznik žena“. *Glas žena* februar (1950): 1-2.
- Sapundžić, Mirjana. „Novi propisi o zaštiti zaposlenih žena za vreme trudnoće i porođaja“. *Glas žena* jun (1949): 4.
- Sapundžić, Mirjana. „Socijalistička zaštita porodice“. *Glas žena* decembar (1949): 10.
- Simić, Mila. "Prostitucija i naša borba protiv nje". *Ženski pokret*. 9. i 10. (1923): 411-420.
- Slavković, Persa. „Pred Osmi mart“. *Zora* mart 1953: 5.
- S.P. „Lik zadrugarke – Milica Ostojić“. *Glas žena* jul (1950): 9-10.
- Stančić, Katica. „I one prednjače u radu svoje zaruge“. *Glas žena* avgust (1949): 6.
- Stasova, Jelena. „Klara Cetkin“. *Glas žena* mart (1949): 7-8.
- Stejić, Blaženka. „Prva žetva u prvoj Petoljetki“. *Zora* juli (1947): 4.
- Stejić, Blaženka. „Zadrugarke u Staroj Božurni“. *Zora* april (1949): 7.
- Stepanović, Mil. M. „Organizacija žena u Beloj Crkvi organizovala je otvaranje vrtića“. *Glas žena* juli (1949): 16.
- Stojanović, M. „Žene Vojvodine dočekuju 8. mart u znaku krupnih radnih pobeda“. *Slobodna Vojvodina* (5 mart 1949): 3.
- Tadić, Ruža. „Pojačajmo ideoološko vaspitanje naše radne žene“. *Glas žena* januar-februar (1949): 8-10.
- Tadić, Ruža. „Žene Jugoslavije slave svoj praznik u jeku stvaralačkog rada na izgradnji zemlje“. *Slobodna Vojvodina* (9. mart 1948): 1.
- Tadić, Ruža. „O dečjoj nedelji“. *Glas žena* septembar (1949): 3-5.
- Tadić, Ruža. „Uloga i zadaci organizacije žena u vaspitanju podmlatka“. *Glas žena* april (1950): 3-4.
- Tadić, Ruža. „Osmi mart – Međunarodni praznik žena“. *Slobodna Vojvodina* (8. mart 1953): 2.
- Tera, Cornel. „Un exemplu de muncă și devotament în lupta pentru socialism“ *Femeia nouă* 3 (1952): 5.
- Tito, J.B. „Neka vaš kongres bude snažan podstrek za još veće uspjehe“. *Zora* januar (1948): 1-4.
- Tito, J. B. „Drug Tito zadrugarkama“. *Glas žena* avgust (1949): 1-4.
- Tomšić, Vida. „Masovni politički rad među ženama – jedan od najvažnijih zadataka organizacije AFŽ-a“. *Zora* januar (1948): 9-10.
- Tomšić, Vida. „Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma“. *Glas žena* mart (1949a): 1-3.
- Tomšić, Vida. „Zadaci AFŽ-a u socijalističkom preobražaju sela“. *Glas žena* jun (1949b): 1-3.

- Tomšić, Vida. "Dečja nedelja". *Glas žena* septembar (1949c): 1-2.
- Tomšić, Vida. "Kako treba raditi u našoj organizaciji". *Glas žena* septembar (1950a): 1-3.
- Tomšić, Vida. "III Kongres AFŽ-a". *Glas žena* novembar (1950b): 3-6.
- Tomšić, Vida. "Postoji li kod nas žensko pitanje". *Žena danas* 99 (1952a): 1.
- Tomšić, Vida. "Uloga žena u socijalističkoj izgradnji, govor održan povodom 8. marta preko Radio Ljubljane". *Žena danas* 93 (1952b): 1.
- Tomšić, Vida. "Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvijatka socijalističkih društvenih odnosa - referat na IV kongresu AFŽ-a Jugoslavije". *Žena danas* 112 (1953): 6-12.
- Trifu, Ruža. „Ženska brigada iz Kuštilja“. *Glas žena* septembar (1949): 21.
- Štebi, Alojzija. „Osnivanje i razvitak Jugoslovenskog ženskog saveza“. *Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza* (30. januar 1935): 5.
- Saletić, Ljubinka. „Urednost dece“. *Glas žena* novembar (1948): 15-16.
- Š. K. „Aktivnost žena“. *Slobodna Vojvodina* (6. mart 1953): 11.
- Varađanin, Arkadije. " Ženska udruženja među Srpskimkinjama". *Kalendar Ženski svet*. (1910): 97-106.
- Varađanin, Arkadije. "Strani listovi o Savki Subotić". *Ženski svet* 9 (1907): 195.
- Vasić, Aleksandar. „Lik žene rukovodioca u proizvodnji – Barbara Pulsik“. *Glas žena* april (1950): 13.
- Vitez, Đorđe. „Budući kinooperater“. *Zora* juli 1948: 11.
- Vlahović, Zora. „ Domaća radinost – jedna od formi za aktivizaciju žena Kosmeta“. *Zora* oktobar (1948): 14.
- Vl. R. „Mi i naša deca – Gvožđe se kuje dok je vruće“. *Glas žena* novembar (1948): 10-11.
- Vojko. „Pionirski dom u Zrenjaninu“. *Glas žena* novembar (1948): 13-14.
- Vojko. „Seoska učiteljica“. *Glas žena* decembar (1948): 12-13.
- Vukanić, Sreten. „I one se bore za unapređenje svoje zadruge“. *Glas žena* avgust (1950): 11-13.
- Vujić, Nevenka. „Narod traži smrt za Dražu Mihajlovića“. *Zora* jun (1946): 6.
- Zečević, O. „Sa savetovanja – Više upornosti u radu“ *Zora* mart (1953): 3.
- Z.K. „Dve najbolje“. *Zora* april (1950): 4-5.
- Žene sela Dragovca. „Pravda mora biti zadovoljena“. *Zora* jun (1946): 6.
- Žmura, Marija. „Pismo jedne graditeljke Novog Beograda“. *Glas žena* jul 1949: 23.
- Zrnić, Jelena. „Reč urednice“. *Žena i svet*. 1. (1925): 4.

Citirani nepotpisani tekstovi

- „Našim čitaocima“. *Ženski svet*. 1. (1920): 2.
- „Novi život naših radnica“. *Glas žena* novembar (1948): 5-6.
- „Velika Oktobarska revolucija i naši narodi“. *Glas žena* novembar (1948): 6-7.
- „Lik zadrugarke“. *Glas žena* novembar (1948): 7.
- „Svoj popodnevni odmor žrtvovala je nepismenima jedna radnica iz Bačke Topole“. *Glas žena* novembar (1948): 8
- „Dečji dom seljačke radne zadruge El're u Kikindi“. *Glas žena* novembar (1948): 9.
- „Železničarke“. *Glas žena* novembar (1948): 17-18.
- „Članice Pokrajinskog komiteta i Revizorne komisije KPS za Vojvodinu“. *Glas žena* decembar (1948): 3.

- „Iz života i rada naše organizacije“ *Glas žena* mart (1949): 22-24.
- „Pomoć žena dečjem domu u Novom Miloševu“ *Glas žena* mart (1949): 24.
- „Žene nosioci ordena rada III reda“ *Glas žena* april-maj (1949): 17.
- „Živka Delibos nije prekinula borbu“ *Glas žena* jun (1949): 17.
- „Žene Rusinke živo učestvuju u svim poslovima svojih seljačkih radnih zadruga“. *Glas žena* juli (1949): 22.
- „Žene u metaljskoj industriji – za rad visoko priznanje“ *Glas žena* avgust (1949): 7-8.
- „Sekretarijat Međunarodne demokratske federacije i maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu“ *Glas žena* oktobar 1949: 15.
- „Žene borci za izgradnju socijalizma – Godar Eta i njena brigada“ *Glas žena* februar (1950): 8-9.
- „Zadrugarka Ljubica Stanković najbolji grupovođa vinogradarske brigade svoje zadruge“ *Glas žena* februar (1950): 13.
- „Žene izabrani predstavnici“ *Glas žena* april (1950): 6-8.
- „Naš narod je patio i on ima da sudi“ *Zora* jun (1946): 7.
- „Sedmostruka udarnica i nosilac ordena rada Narodnog fronta“ *Zora* februar (1948): 11.
- „Govor dr Blagoja Neškovića na Drugom kongresu AFŽ-a Srbije“ *Zora* mart-april (1948): 6-9.
- „Takmičenje radnika ‘Zelengore’“ *Zora* jun (1948): 4-5.
- „Žene Beograda ispunjavaju svoje obaveze“ *Zora* jun 1948: 5.
- „U susret bogatijem i srećnjem životu“ *Zora* decembar (1948): 6-7.
- „Pripreme za Dečju nedelju“ *Zora* avgust 1949: 4-5.
- „O dečjim obdaništima pri zadrugama“ *Zora* avgust 1949: 10.
- „Briga o majci i detetu“ *Zora* oktobar 1949: 19.
- „Dara Badnjarević najbolji odgajivač svinja“ *Zora* novembar (1949): 11.
- „Uporan i sistematski rad na kulturnom i zdravstvenom prosvećivanju žena“ *Zora* februar (1951): 11.
- „Više rada manje diskusije“ *Zora* februar (1951): 17.
- „Dajmo svoj glas za progmat i napredak naše zemlje“ *Zora* mart (1951): 1.
- „Brinimo više o domovima“ *Zora* mart (1951): 11.
- „Međunarodni praznik žena, 8. mart“ *Žena danas* 40 (1946): 1-3.
- „8. mart“ *Žena danas* 40 (1946): 11-14.
- „Iz istorije AFŽ-a“ *Žena danas* 68 (1950): 35-36.
- „Živeo 8. mart, Dan međunarodne solidarnosti žena u borbi za mir i demokratiju“ *Žena danas* 68 (1950): 35-36.
- „O problemu dvostrukе opterećenosti zaposlene žene“ *Žena danas* 81 (1951): 11-12.
- „Osmi mart, dan smotre doprinosa i mobilizacije žena u izgradnji i obnovi“ *Slobodna Vojvodina* (8. mart 1946): 1.
- „Žene Vojvodine dočekuju ovaj praznik u znaku pojačanog rada u svojoj organizaciji u znaku rekapitulacije dosadašnjih rezultata u takmičenju i u znaku preuzimanja novih obaveza“ *Slobodna Vojvodina* (7. mart 1947): 2.
- „Aktivan rad organizacija žena“ *Slobodna Vojvodina* (7. mart 1952): 2.
- „Prijem pionira u Novom Sadu povodom Osmog marta – Dana žena“ *Slobodna Vojvodina* (9. mart 1953): 2.
- „Kako pomoći radnoj ženi“ *Slobodna Vojvodina* (3. mart 1953): 9.

O AUTORKI

Dr Gordana Stojaković (1957) osnivačica više ženskih organizacija (Novosadski ženski centar, Ženske studije Novi Sad, Žensko putujuće pozorište, CikCak inicijativa, S.T.R.I.K.E). Rukovodi projektom *Znamenite žene Novog Sada* (1999-2012) u okviru kog je u proteklih deset godina prikupljena obimna dokumentacija o istorijatu ženskog pokreta u Vojvodini i biografijama znamenitih žena. Objavila više publikacija među kojima su: *Znamenite žene Novog Sada I* (Novi Sad, 2001); *Neda - jedna biografija* (Novi Sad, 2002); *Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi Srpskinja njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas (1909-1924)*, (Novi Sad, 2005); *AFŽ Vojvodine 1942-1953* (Novi Sad, 2007); *Skica za portret: Antifašistički front žena Vojvodine 1942-1953* (Novi Sad, 2011), *Prilog za istoriju ženskog pokreta u Vojvodini i Srbiji u 19. i 20. veku* (Novi Sad, 2011), *Solidarnost ili lajkovanje: Dnevnik feministkinje o feminizmu i levici u Srbiji (1978-2007)* (Beograd, 2011)....

Diplomirala na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu – Odsek za turizam. Završila specijalističke rodne studije na ACIMSI Centru za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu (2005). Doktorirala sa temom *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena u periodu 1945-1953. godine* (2011).

Dobitnica je Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova koje dodeljuje Izvršno veće³² AP Vojvodine (2008).

---

³² Danas Vlada AP Vojvodine.

O IZDAVAČU

Zavod za ravnopravnost polova je pokrajinska ustanova osnovana 2004. godine Odlukom Skupštine AP Vojvodine. Osnivanjem Zavoda i donošenjem Deklaracije i Odluke o ravnopravnosti polova zaokružen je sistem institucionalnih mehanizama na pokrajinskom nivou i ujedno je utemeljen pravni okvir za ostvarivanje rodne ravnopravnosti na teritoriji Vojvodine u oblastima koje su u nadležnosti Pokrajine.

Zavod je osnovan kao stručno telo u cilju promovisanja koncepta rodne ravnopravnosti i izrade preporuka za integraciju rodne perspektive u sve politike, mere, akcije i programe koje pokrajinska vlada donosi i sprovodi.

Delokrug rada Zavoda obuhvata **istraživačke programe i projekte** u cilju stvaranja baze preciznih i aktuelnih podataka o položaju žena koji bi predstavljali osnov za izradu preporuka za poboljšanje položaja žena; **edukativne programe** u cilju povećanja nivoa znanja o značaju rodne ravnopravnosti i potrebi ugrađivanja rodne perspektive u sve društvene sfere života, kao i **promociju koncepta rodne ravnopravnosti** na teritoriji AP Vojvodine i pružanje podrške lokalnim samoupravama u sprovođenju politike jednakih mogućnosti.

U okviru izdavačke delatnosti Zavod za ravnopravnost polova pokrenuo je ediciju doktorskih radova u oblasti rodne ravnopravnosti sa ciljem da predstavi i afirmiše stručnjake i stručnjakinje u ovaj oblasti.

Knjiga dr Gordane Stojaković je druga po redu u okviru ove edicije.

Recenzija knjige *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953)* autorke Gordane Stojaković

Gordana Stojaković je prisutna u našoj kulturnoj javnosti poslednjih dvadeset godina svojim nastojanjem da poveže prošlost i sadašnjost ženskog pokreta u Vojvodini i Srbiji, prvo u okviru Udruženja građana „Ženske studije i istraživanja“ (u projektu „Znamenite žene“ kojim je rukovodila), a zatim i kao aktivistkinja u mnogobrojnim udruženjima i pojedinačnim ženskim akcijama. Najpre je objavila knjigu *Znamenite žene Novog Sada I* (2001) u kojoj nam je približila mnoge zaboravljene, a darovite i važne, naše prethodnice (ukupno njih šezdeset) iz 18, 19, i 20. veka. Sačinila je biografije svake od tih žena, grupišući ih prema njihovim profesijama ili područjima interesovanja i aktivnosti (dobrotvorke, književnike, političarke i sl.). Baveći se istraživanjem i pisanjem istorije o znamenitim ženama i o organizovanim oblicima ženskog aktivizma na vojvođanskom prostoru, Gordana Stojaković je ustanovila veliku prazninu u literaturi koja se odnosi na važan deo savremene istorije: delovanje Antifašističkog fronta žena (AFŽ) u tadašnjoj SFRJ u periodu 1945-1953, koji je utemeljio modernu demokratsku koncepciju o ravnopravnosti žena i muškaraca. Ustanovila je, takođe, često nedobronamerne, gotovo netačne podatke o ovom važnom periodu savremene istorije i istorije ženskog pokreta kod nas, kao i dugogodišnje prečutkivanje značaja ovog perioda u razvoju našeg društva, i posebno značaju doprinos pojedinki u njemu. Tako su nastajala mnogobrojna istraživanja Gordane Stojaković o akterkama, graditeljkama sâme organizacije AFŽ, ali i o njihovom ubeđenju da takav posao ima smisla radi oslobođanja žena od patrijarhalnog nasleđa, ne samo u novom jugoslovenskom društvu toga perioda, nego i u internacionalnim okvirima. Istovremeno, autorka ustanovljava i osnovne elemente očuvanja istog tog patrijarhalnog razmišljanja o ženi u istom periodu i u istom uzavrelom društvu u kojem je proglašeno oslobođanje od raznih predrasuda.

Kao predmet istraživanja autorka je odabrala novine koje je izdavao AFŽ, nastojeći da na mnogo načina ilustruje kako opstaju patrijarhalne matrice u društvu kada su u pitanju prava žena, u ovom slučaju pre svega unutar sâme Komunističke partije koja je bila ideoološka snaga razvoja celog društva.

Knjiga Gordane Stojaković je posebna upravo po tome što ovoj istorijskoj temi pristupa iz pespektive analize tekstova u novinama čiji je izdavač AFŽ. Čitanju tih tekstova prilazi: kao aktivistkinja koja je naklonjena ogromnim rezultatima koje su žene za tako kratko vreme ostvarile u društvu (obrazovale sebe i druge, znatno doprinele smanjenju broja nepismenih, izgradnji porušene zemlje i sl.), i kao antifašistkinja koja razume emocije i vizije tih žena o ostvarenju boljeg sutra. S druge strane, ona, nažalost, sagledava i elemente ograničenja potpune ravnopravnosti žena u svim segmentima društva, pre svega u političkoj i javnoj sferi u vreme delovanja AFŽ-a, ali i danas. Po tome je ova knjiga aktuelna i u sadašnjem političkom životu u Srbiji: žene još uvek nisu ostvarile punu ravnopravnost u političkom životu zemlje jer njihova ravnopravnost zavisi od moći u političkom životu, a ona nije u dovoljnoj meri i u ženskim rukama.

Zbog odabrane teme, zbog metoda diskurs analize koji se u istraživanju i u analizi tekstova primenjuje, zbog veoma pouzdanog korpusa empirijskih podataka - sada ovom knjigom svima dostupnih, zbog značajnih rezultata analize koje moramo uvažavati kad je u pitanju period postojanja AFŽ-a, zahvaljujem Zavodu za ravnopravnost polova AP Vojvodine što je knjigu dr Gordane Stojaković *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, uvrstio u svoju izdavačku delatnost kao vredan doprinos ne samo literaturi o ženskom pokretu u Srbiji, nego i u celokupnom nekadašnjem jugoslovenskom prostoru.

Svenka Savić,
profesorka emerita

U Novom Sadu, 12. decembra 2012.